

עולי ברית המועצות לשעבר בין התבדלות לשילוב בחברה הישראלית

אלעזר לשם

א. מבוא

בראשית שנת 2003 נמצאו בגבולות ברית המועצות לשעבר 28% בלבד מאוכלוסייתה היהודית שהתקיימה בשנת 1989, ערב קריסת המשטר הסובייטי. יותר ממיליון ו-500 אלף יהודים היגרו בתקופה זאת למדינות שמחוץ לברית המועצות, 62% מהם (כ-940 אלף) פנו לישראל (Della Pergola & Toltz 2003). עיקר הבאים (כחצי מיליון נפש) הגיעו בחמש השנים הראשונות (1989-1994), ובייחוד בשנים 1990-1991. בתום שנת 2001 היתה אוכלוסייה זו, שעלתה לישראל מאז 1990, בת 882,600 נפש, מהם 77,500 ילדים בני 0-11 שנולדו בישראל לאימהות שעלו מברית המועצות לשעבר בתקופה שצוינה (למ"ס 2002א, 2.25). קבוצת מוצא זו היא הגדולה ביותר בקרב אוכלוסיית ישראל אשר הגיעה מאז קום המדינה מארץ מוצא כלשהי. אוכלוסייה זו היא 13.6% מהאוכלוסייה הכללית בסוף 2001, ו-16.7% מכלל האוכלוסייה היהודית, ובה גם 'אחרים', המוגדרים כנוצרים לא ערבים ואוכלוסייה ללא סיווג דת (שם). בשליש היישובים העירוניים שיש בהם יותר מ-20 אלף תושבים ריכוז העולים מברית המועצות בתום שנת 2002 הוא בן יותר מ-10 אלפים נפש. ב-37 יישובים עירוניים בגודל זה העולים הם 20% או יותר מכלל האוכלוסייה (המשרד לקליטת עלייה, 2002). לצד משקלם הכמותי יש להזכיר גם את משקלם האיכותי של העולים, המתבטא בהון האנושי שהביאה עלייה זו - 60% מהעולים בני 15 ומעלה הם בעלי השכלה על-תיכונית, לעומת 40% מכלל האוכלוסייה היהודית (למ"ס 2001). אוכלוסיית העולים מברית המועצות לשעבר, שהגיעה לישראל - בעקבות התמוטטות המשטר הסובייטי - מראשית שנות התשעים, לא נשאה עמה מסורת של תרבות אזרחית ופעילות קהילתית מאורגנת, מלבד השלב הראשוני והבלתי פורמלי, בעיקר במישור המקומי. עם זאת, בתהליך חריג של העצמה

* מאמר זה מבוסס על סקירה שהכין המחבר עבור ג'וינט ישראל במאי 2003 - 'עולי ברית המועצות בישראל 1999-2003, דו"ח מצבי'.

קהילתית, לעומת אוכלוסיות מהגרים נוספות בישראל, ובהתייחס למאפיינים הקהילתיים של אוכלוסייה זו בארץ המוצא, התגבשה אוכלוסייה זו בתוך עשור לקהילה מגובשת, בעלת זהות מובחנת ומבנה מורכב ומסועף למדי, במישור הפורמלי והבלתי פורמלי, הן ברמה המקומית והן ברמה הארצית (לשם וליסק 2001).

לפי סקירת המחקר החברתי, שעקב אחר התגבשותה של קהילה זו מאז 1990, בשנת 1999 היא היתה בשיא גיבושה ומובחנותה הקהילתית בחברה הישראלית, וברמת גיבוש זו היא מוגדרת כ'סקטור חדש' בחברה זו (יציב 1999; לשם 2003), כלומר 'מצרף של תחומי חיים וצורות חברתיות, המתקיים בתוך חברה שלמה' (יציב 1999, עמ' 167).

הסקטור הוא קהילה חברתית שחבריה זוכרים את אותו עבר. זוהי קהילה, או רשת של קהילות, שחבריה מצטרפים אליה וחיים בה על יסוד בחירתם החופשית... ובין חבריה שוררת תמימות דעים רבה יחסית באשר לשאלות השנויות במחלוקת פוליטית, אידאולוגית ותרבותית. החברות בסקטור היא בולטת בשטח, נראית לעין, ויזיבילית, משום שסגנון חיי חבריה מעיד על השתייכותם הסקטוריאלית, וסגנון חיים זה מסמל בדרך כלל את השקפתם ואת אמונתם של חברי הסקטור על הדמות הרצויה של אומתם בעתיד (שם, עמ' 11).

רמת גיבושה של קהילת העולים בתקופה שצוינה ניתנת להיבחן על פי כמה מדדים השכיחים בספרות בנוגע להגדרה ולגיבוש קהילה בכלל וקהילת מהגרים בפרט, בחברה רבת-תרבותית (כהן 1970; לשם וליסק 2001; Parekh 2000; Grillo 1998; Nisbet 1969). בהתאם, עולי ברית המועצות בישראל הם קהילה בעלת ריכוזים אקולוגיים מוגדרים במרחב העירוני (למ"ס 2002ב'; Al-Haj & Leshem 2000); הם ניחנים בפרספקטיבה היסטורית של זמן המודגשת ברצונם לשמר ולטפח את מורשתם הקולקטיבית ההיסטורית-תרבותית-לשונית ולהנחילה לדורות הבאים (רוטנברג 2000; רוזנבאום-תמרי ודמיאן 2002; Al-Haj & Leshem 2000); מקיימים קשרי גומלין הדוקים ורבת-חומיים עם ארץ המוצא (לשם וליסק 2001); מאובחנים כבעלי רשתות חברתיות בלתי פורמליות הממוקדות במידה רבה בקבוצת המוצא (לרנר 1999; אפשטיין 2003; Al-Haj & Leshem 2000); הם דבקים במערכת ערכים ונורמות משותפים ומובחנים מהאוכלוסייה הוותיקה, בעיקר בתחום דפוסי הורות והינוך, בתחום הערכים האזרחיים, בתפיסת החוק במדינה דמוקרטית ובמעמדם של ערכי יהדות כעקרונות מנחים באורח החיים של הפרט ושל המשפחה (האז 1999; לוי לוינסון וכץ 2002; גודלמן 2003; רואר-סטריאר ורוזנטל 2001; רטנר ויגיל 2002; Shor; Al-Haj & Leshem 2000; 1999; Slonim-Nevo & Sheraga 1999); הם נמצאו כבעלי הרגשת זהות קבוצתית מובחנת לעומת האוכלוסייה הוותיקה, המודגשת על ידי אחדות לשונית, הרכיבים היהודיים והרוסיים דומיננטיים בה, ואילו הרכיב הישראלי בה מצוי בעמדה משנית (ליסיצה ופרס 1999; Al-Haj & Leshem 2000); הקהילה מאופיינת במבנה מוסדי רבת-תחומי ייחודי לקבוצה, הן ברמה המקומית והן ברמה הארצית (לשם וליסק 2001; הורוביץ 2001; Horowitz 2003). מבנה מוסדי זה, ייחודו בא לידי ביטוי בפעילות של מאות עמותות ברמה המקומית והארצית

בתחומי חברה, רווחה, חינוך, בריאות ותרבות, המאוגדות בארגוני גג במישור הארצי; רשתות חינוך משלים וחלופי בגיל הרך, בחינוך היסודי והתיכוני; רשת מרכזי תרבות ושירותי תרבות ייחודיים המבוססים על ייבוא ועל יצירה עצמית; ערוצי רדיו וטלוויזיה קהילתיים, ובכלל זה ערוצים פירטיים; רשתות עיתונות בשפה הרוסית, ובכלל זה עשרות פרסומים קבועים – יומונים, שבועונים, מקומונים וירחונים; שוק אתני נרחב למוצרים ולשירותים וגם מפלגות אתניות, המחזיקות ב־1999 בעמדות מפתח בשלטון המקומי ובשלטון המרכזי.

ניתוח גיבושה הקהילתי של אוכלוסיית העולים מברית המועצות לשעבר בשנת 1999 ויחסיה עם החברה המקבלת, על פי המדדים שצוינו, הולך למסקנה כי העולים מברית המועצות לשעבר מעוניינים להשתלב בחברה הישראלית כקולקטיב בעל עצמה וייחוד משלו, ולא כפרטים המתקשים לעמוד בפני לחצי ההטמעה של החברה הסובבת (Al-Haj & Leshem 2000). את הרמה הזאת של הגיבוש הקהילתי ראו החוקרים לא כתוצאה של התפתחות קולקטיבית בלתי מודעת בתוקף נסיבות מקומיות ומצבים משתנים, אלא כתוצאה של החלטה אסטרטגית בדבר דפוס ההשתלבות בחברה הישראלית, אשר התקבלה בשנות התשעים, הן ברמת הפרט והן ברמת הקבוצה (שם). אל־חג' ציין עוד, בעקבות ממצאים קודמים, כי תהליכים אלה מעידים על התגבשותה של קבוצה אתנית חדשה בחברה הישראלית (Al-Haj 1996). בהתאמה לפרדיגמה של ברי (Berry 1990), יחסי אוכלוסיית העולים עם החברה המקבלת ברמת הפרט והקבוצה (לשם וליסק 2001) נתפסו כנעים על הציר שבין 'התבדלות' ('Separation') ל'שילוב' ('Integration'), כלומר האוריינטציה של העולים מברית המועצות כלפי החברה המקבלת, המבטאת גם את רמת מחויבותם לתרבות ארץ המוצא, נתפסה כמבטאת בחלקה 'התבדלות', המתבטאת בהדגש על חשיבות תרבות המוצא ושימורה, תוך כדי דחיית תרבות החברה המקבלת, למעט בתחום הצרכים האינסטרומנטליים (מקומות דיור, תעסוקה, תקשורת עם שירותים וכדומה), ובחלקה דפוס של 'שילוב', שניתן בו דגש הן לתרבות המוצא והן לתרבות הארץ המקבלת. עם זאת, חוקרים אלה הדגישו כי דפוס ה'התבדלות' הוא הדפוס הדומיננטי, ואילו דפוס ה'שילוב' רווח בעיקר בקרב המנהיגות הפוליטית של הקבוצה.

מסקנות אלה בדבר רמת הגיבוש הקהילתי של אוכלוסיית העולים מברית המועצות ודפוס יחסיהם עם החברה המקבלת, אשר התבססו על ניתוח מקיף ועל הערכה של המחקר העֵנף, אשר ליווה את תהליכי השתלבות העולים משנת 1990 עד שנת 1999, מחייבות בחינה מחודשת עקב הירידה המשמעותית בגיבוש הפוליטי של קהילת העולים, שהסתמנה בתוצאות בחירות 2003 לכנסת ולרשויות המקומיות, עם חיסולן הפורמלי של מפלגות העולים במישור הארצי וצמצום התמיכה בהן במישור המקומי. האם תמורה דרמטית זו בתמיכת העולים במפלגות אתניות, האמורות לייצג אותם, ובעצמתה הפוליטית של קהילת יוצאי ברית המועצות לשעבר במישור הארצי והמקומי היא תוצאה ישירה ועקיפה של גורמים אקסוגניים בעיקר, כשינויים בחוק הבחירות לכנסת ולראשות הממשלה, כמו שסוברת הורוביץ (Horowitz 2003), או שלפנינו תהליכי תמורה משמעותיים בתפיסת הזהות של

העולים וביחסיהם עם החברה המקבלת? את הסוגיה הזו כוונתנו לבחון במאמר שלפנינו, מתוך התבססות על הידע העולה ממחקרים שנערכו מ-1999 עד 2003 ובחנו את תהליכי השתלבות העולים בחברה הישראלית מהיבטים שונים. ואכן, סקירת המחקר החברתי בתקופה ובנושאים שצוינו מספקת מידע משמעותי, המאפשר להצביע על מגמות שינוי בהיבט הזהות וביחסי הגומלין בין הקהילה לחברה הסובבת. עם זאת, בטרם נציג מידע זה, מן הראוי לבחון את החלופות העולות בספרות בנוגע לכיווני השינוי האפשריים ביחסי גומלין אלה, המעלים חלופות נוספות לדפוסי ה'התבדלות' וה'שילוב' שנזכרו לעיל, וגם מעניקות ממד רחב יותר לכל אחד מדפוסים אלה.

ב. יחסי גומלין בין קהילות מהגרים לחברה מקבלת

דיון בחלופות האפשריות ביחסי גומלין אלה מצוי בורם המבני של החשיבה הרב־תרבותית (ברי 2003; Parekh 2000; Grillo 1998; Ben-Rafael 1996, 1998). ממד זה של החשיבה הרב־תרבותית, שהוא ניטרלי מבחינה ערכית־אידאולוגית, גורס כי מרבית החברות בנות זמננו, ובכלל זה מדינות הלאום, הן חברות רב־תרבותיות וכי מעטות החברות המודרניות היכולות לטעון כי להן עם אחד, שפה אחת ותרבות אחת. לדבריו של פארק (Parekh 2000), אפשר להגדיר חברה כרב־תרבותית כשיש בה שתי קהילות תרבותיות או יותר בעלות שונות תרבותיות המתבטאת במערכת ערכים, אמונות ואורח חיים מובחן, ארגון קהילתי מגובש ומנהיגות מוזהה, וכן מורשת היסטורית ותרבותית ארוכת שנים משל עצמן, שאותה הן מנסות בהתמדה לשמר ולהנחיל לדורות הבאים. מרבית העוסקים בנושא מנתחים את יחסי הגומלין, או את דפוסי המפגש, בין הקהילות התרבותיות משתי נקודות מבט: אחת היא נקודת המבט של המשטר, הזרם המרכזי, הקבוצה הדומיננטית, התרבות הדומיננטית בחברה הרב־תרבותית; ואחרת היא נקודת המבט של קבוצת המיעוט, קבוצת השוליים, קהילת המהגרים בחברה המקבלת, כלומר מצד אחד אפשר לבחון את מדיניות המשטר או החברה המקבלת כלפי אוכלוסיית המהגרים אשר לשימור זהותם ותרבותם, ומצד אחר אפשר לבחון את תפיסתם, את התנהגותם ואת תגובתם של המהגרים ברמת הפרט או הקבוצה אשר לשימור זהותם ותרבותם. ברי (2003) מציין שמצד אחד המשטר עשוי לתבוע מאוכלוסיית המהגרים תביעות שונות אשר לשימור תרבותם, העשויות לנוע מהטמעה (assimilation) בתרבות 'הזרם המרכזי', דרך שילוב (integration) של שתי התרבויות עד אדישות או מתן הרשאה ל'התבדלות' (separation) או 'הפרדה' (segregation) תרבותית של המהגרים או אף 'הדרה' שלהם (marginalization); ומצד אחר גם אם המשטר מביע עניין, מעודד, מתמרץ ומכוון את שילובם של המהגרים, הם עצמם עשויים להגיב בחלופות אשר אינן תואמות בהכרח את מגמות המשטר, כך לדברי בן־רפאל (Ben-Rafael, 1996), כלומר גם אם המשטר נוקט אסטרטגיה של 'הטמעה' תרבותית, או 'שילוב' כלפי המהגרים, המהגרים עשויים לנקוט, לדברי ברי (2003), ארבע תגובות אסטרטגיות חלופיות, כגון 'היטמעות' או

'שילוב' בהתאם למדיניות השלטת, או אף לנְקוּט גישה של 'התבדלות' או 'שוליות'. הכרעות אלה שעל המהגר כפרט ועל הקהילה המהגרת כקבוצה לקבל אשר לעיצוב זהותם החברתית והתרבותית במפגש עם החברה המקבלת מורכבות הן למדי, וברי (ברי 2003; Berry 1990) מציין שכל אחת מהן מעידה על מידת המחויבות של המהגר או של קבוצת המהגרים לתרבות המוצא מצד אחד ולתרבות הארץ המקבלת מצד אחר. עוד עולות בשיח הרב-תרבותי חלופות נוספות להכרעה בנדון (Horowitz 2001), אולם חלופות אלה אפשר לראותן גם כדפוסי משנה בפרדיגמה שברי מציע (ברי 2003; Berry 1990), ובה ארבעה דפוסי-על:

א. היטמעות (assimilation)

דפוס המבטא מחויבות מלאה של המהגרים לתרבות ולזהות הדומיננטית, מתוך דחיית תרבות זהות ארץ המוצא. גישה זו, אשר זכתה בזירה הישראלית לכינוי 'כור היתוך' (Eisenstadt 1955) ומוכרת גם בכינוי 'מוניום' (Taft 1953), מחייבת שינוי חד-כיווני של תרבות המהגרים ושל זהותם, מתוך אימוץ תרבות 'הזרם המרכזי' וזהותו (Bochner 1986; Teske & Nelson 1974; Gordon 1964).

ב. הפרדה/התבדלות (separation/segregation)

דפוס המגלה מחויבות מלאה של המהגרים לתרבות ארץ המוצא ולזהותה, מתוך דחיית תרבות הארץ המקבלת וזהותה. דפוס זה, שבוכנר (Bochner 1986) וברי (2003) עוסקים בו, מתגלה בשני טיפוסי משנה:

1. הפרדה מגזרית (Grillo 1998; segmental pluralism) המתבטאת בשמירה קפדנית על תרבות ארץ המוצא ועל זהותה, על המתחייב ממנה באורחות החיים של הפרט ושל הקהילה, מתוך הסתגרות בריכוזים אקולוגיים, ובכללם שוק עבודה וחלוקת עבודה פנים-קהילתית. המגע עם הסביבה החיצונית מתמקד בעיקרו בתחום המערכת הכלכלית.
2. הפרדה מוסדית (Grillo 1998; institutional pluralism) המתבטאת במחויבות לתרבות ארץ המוצא ולזהותה, מתוך ייזום והקמת מוסדות קהילתיים בתחומי התרבות, החינוך, הדת והחברה, המאפשרים שמירה על ייחודה של הקהילה ופעילות מותאמת לערכים ולצרכים הנובעים מהתרבות הקהילתית למעוניינים בכך. בהתאמה, המפגש עם התרבות הדומיננטית ועם נציגיה מצטמצם למגזרי השירותים הציבוריים והמוסדות המשרתים את כלל האוכלוסייה וכן למערכת הכלכלית והפוליטית. כהדגמה לדפוס זה גרילו מציג את הקהילה המוסלמית בבריטניה ואת יחסי הגומלין בינה ובין החברה הסובבת ותרבותה.

ג. שילוב (integration)

דפוס זה מבטא מחויבות כפולה של המהגר או של קהילת המהגרים – הן לתרבות ארץ המוצא ולזהותה והן לתרבות הארץ המקבלת ולזהותה. דפוס זה נחלק לשלושה טיפוסי משנה:

1. רב-תרבותיות מחוברת/מצרפת (Weinreich 1989; Ben-Rafael 1996; adhesive/additive multiculturalism) או רב-תרבותיות ביקורתית (Moussa 1993) המתבטאת במחויבות עיקרית לתרבות ארץ המוצא ולזהותה. ארץ המוצא משמשת עוגן וציר של זהות התרבותית ביחסי הגומלין עם התרבות הדומיננטית. עם זאת, בתחומי חיים מסוימים,

בסביבות מסוימות ובמצבים חברתיים מסוימים מאומץ – אימוץ סלקטיבי – קוד התנהגות של התרבות הדומיננטית. דפוס זה אותר בקרב יוצאי אתיופיה בעת שירותם בצה"ל (שבתאי 1999).

2. תרכובת (Grillo 1998; hybridity) מבטאת סינתזה בין התרבות הקהילתית של המהגרים ובין התרבות הדומיננטית של הארץ המקבלת, היוצרת תרבות שלישית בעלת שלמות וזהות נפרדת. דוגמה לשילוב מעין זה גרילו (שם) רואה בתרבות הברזילאית, המכילה תערובת של יסודות פורטוגזיים, אפריקניים ואינדיאניים אשר יצרו שלמות חדשה.

3. רב-לאומיות (Grillo 1998; transnationalism) דפוס זה גורס אפשרות קיום בו-זמני של כמה תרבויות וזהויות הן ברמת הפרט והן ברמת הקהילה. אין בהכרח דומיננטיות של אחת מהן ואין מתח ועימות בין מרכיביהן. לצד תרבות הארץ המקבלת וזהותה מתקיימות תרבות ארץ המוצא וזהותה, ולעתים גם זהויות ותרבויות משנה בתוך ארץ המוצא, שהזיקה להן נשמרת באמצעות רשתות תקשורת ומערכות קשרים פורמליים ובלתי פורמליים בהיקף גלובלי. גרילו מאתר דפוס זה בקרב קהילות לטיניות בארצות הברית וכן בקרב קהילות פקיסטניות, סנגליות וסיקיות באירופה.

ד. שוליות (marginality) דפוס זה מבטא דחייה הן של תרבות וזהות המוצא והן של התרבות והזהות המקומית. דפוס זה בא לידי ביטוי בשלושה דפוסי משנה:

1. אזרחות עולם (Grillo 1998; cosmopolitans) מבטאת זיקה לתרבות גלובלית החורגת מגבולות גאוגרפיים-תרבותיים של מדינה או של קבוצת מוצא מסוימת ועשויה להיות מעוגנת בקהילות גלובליות של אנשי מקצוע, אמנים, שותפים לאידאולוגיה, לדת וכדומה, השותפים לקהילה תרבותית ולזהות גלובלית.

2. התקה (displacement) מתבטאת בניכוס זהות ותרבות זרה על בסיס קשר מיתי מדומיין, אגב דחייה הן של תרבות המוצא וזהותה והן של תרבות החברה המקבלת וזהותה (שבתאי 2001). דפוס זה זוהה לראשונה בנוגע לתנועת הרסטפריאניזם בג'מייקה בשנות השלושים של המאה שעברה, והתגלה גם בקרב חלק משמעותי מהנוער האתיופי בישראל (שם).

3. סטייה חברתית דחיית תרבות החברה המקבלת וזהותה, המשולבת בדחיית תרבות חברת המוצא וזהותה במצבים של קונפליקט בין-תרבותי, מתוך אימוץ קוד התנהגות עברייני. את הדפוס הבין-תרבותי הזה זיהה לראשונה סאלין (Sellin 1938), והוא קיבל מאוחר יותר אישוש משמעותי. בישראל הוא זוהה בקרב נוער יוצא אתיופיה (אדלשטיין 1999).

בחירתם של המהגרים, ברמת הפרט או הקבוצה, בחלופה מסוימת להגדרת זהותם ויחסי הגומלין במישור התרבותי בינם ובין החברה המקבלת מותנית, כך אפשר להסיק מניתוחיהם של בן-רפאל (Ben-Rafael 1996, 1998) וברי (ברי 2003; Berry 1990), בשילוב של חמישה מדדים שיש לבחון באמצעותם את קבוצת המהגרים ואת החברה המקבלת:

1. עמדתה של קבוצת מהגרים בסולם הריבוד החברתי.
2. גיבושה הפוליטי של קבוצת המהגרים

עולי ברית המועצות לשעבר בין התבדלות לשילוב בחברה הישראלית

3. תפיסת המהגרים את חברת המוצא ואת תרבותה

4. תפיסת המהגרים את החברה המקבלת ואת תרבותה

5. תפיסת החברה המקבלת את קבוצת המהגרים.

מניתוחם של חוקרים אלה אפשר להסיק כי מצד אחד עמדה נמוכה יחסית של קבוצת המהגרים בסולם הריבוד החברתי, רמה גבוהה של גיבוש פוליטי קבוצתי, רמת מחויבות גבוהה של המהגרים כלפי תרבות ארץ המוצא וכלפי זהותה, רמה נמוכה של מחויבות כלפי תרבות הארץ המקבלת וכלפי זהותה ורמה נמוכה של קבלה שהחברה המקבלת מפגינה כלפי אוכלוסיית המהגרים, כל אלה עשויות לתרום להתחזקותו של דפוס ההפרדה, או ההתבדלות, ביחסי הגומלין של אוכלוסיית המהגרים עם החברה המקבלת. ומצד אחר עמדה גבוהה יחסית של אוכלוסיית המהגרים בסולם הריבוד החברתי, רמה נמוכה של גיבוש פוליטי קבוצתי, מחויבות נמוכה כלפי תרבות ארץ המוצא וכלפי זהותה, ומחויבות גבוהה כלפי תרבות הארץ המקבלת וכלפי זהותה, מתוך הפגנת רמה גבוהה של פתיחות ושל קבלת החברה הסובבת את המהגרים, הנתפסת גם על ידי המהגרים ביחסי הגומלין שלהם עם סביבתם, כל אלה עשויות לתרום להתחזקותו של דפוס הטמיעה בקרב אוכלוסיית המהגרים. מצבי ביניים בין שני הקטבים שצוינו עשויים לתרום לשכיחות רבה יותר של דפוס השילוב על דפוסי המשנה המתפתחים בו. נבחן להלן את מאפייני אוכלוסיית העולים מברית המועצות לשעבר בשנים 1999-2003 לפי הממדים שצוינו על בסיס הידע המחקרי העומד לרשותנו, ובהתאם גם נסיק על מגמות השינוי ביחסי הגומלין בין עולי ברית המועצות לחברה הסובבת בתקופה שצוינה.

ג. מגמות שינוי ביחסי הגומלין בין עולי ברית המועצות לשעבר לחברה הסובבת על פי ממדים

1. עמדתה של אוכלוסיית העולים בסולם הריבוד החברתי

כמו שמציין בן-רפאל (Ben-Rafael 1996, 1998), עמדה שולית של אוכלוסיית עולים או מהגרים בסולם הריבוד החברתי עשויה להאט את תהליכי שילובה בחברה המקבלת ולתרום לשימור ולהמשכיות תרבות ארץ המוצא. מהנתונים שיובאו להלן בתחומי דיור, תעסוקה והכנסה אפשר להסיק כי חלק משמעותי מעולי ברית המועצות לשעבר ממוקם על פי אינדיקטורים אלה בעמדות נמוכות בסולם הריבוד החברתי לעומת האוכלוסייה היהודית הוותיקה. נמצא כי חלק ניכר מהעולים מתגורר ביישובים המדורגים באשכולות סוציו-כלכליים נמוכים ובשכונות פריפריה. גם בהיבט האקולוגי העולים נקלטים בשוליה של מדינת ישראל ויוצרים בהם ריכוזים אתניים הומוגניים למדי. עולי ברית המועצות לשעבר מתרכזים במחוזות השוליים של המדינה – דרום, חיפה וצפון. במחוזות אלה התרכזו בתום 1999 כ-56% מהעולים שהגיעו מברית המועצות מאז שנת 1990, לעומת כ-38% מהאוכלוסייה היהודית במדינה. כל תושב יהודי רביעי במחוז הדרום הוא תוצר של עליית שנות התשעים מברית המועצות לשעבר, ובעצם במחוז זה מצויה אך ורק 15% מתוך כלל האוכלוסייה היהודית

(למ"ס 2001). גם בערים המרכזיות יוצאי ברית המועצות מתרכזים בשכונות ובאזורים שמחירי הנדל"ן בהם – לרכישה ולהשכרה – נמוכים יחסית. בהתאמה, ערך הדירות הממוצע שרכשו עולי ברית המועצות הוא מחצית מערך דירות הוותיקים (למ"ס 2001; זילברג 2003). המגמות שצוינו מודגשות יותר בנוגע ליהודי קווקז ובוכרה שהגיעו בעלייה זו. בתחום התעסוקה בקרב העולים מברית המועצות הנמצאים בארץ חמש שנים לפחות אין למצוא אחוז השתייכות נמוך יותר לכוח העבודה או רמת אבטלה גבוהה יותר לעומת האוכלוסייה היהודית בישראל (למ"ס 2002א, 12.5, 12.27). הוא הדין אשר להשתלבות העולים בשוק העבודה על פי משלח יד. ראוי לציין שחלקם של בעלי משלח יד אקדמי ושל בעלי מקצועות חופשיים וטכניים בקרב העולים המועסקים בישראל איננו נופל מחלקם היחסי של בעלי משלח יד אלה בקרב כלל המועסקים היהודים בישראל (למ"ס 2002א, 12.19). עם זאת, התמונה שונה כאשר השוואה זו מתייחסת למשלחי יד של העולים לפני עלייתם. העלייה מברית המועצות מאופיינת בעתירות הון אנושי; כמעט 60% מהעולים עד תום שנת 2000 הם בעלי השכלה על-תיכונית לעומת כ-40% מכלל היהודים בארץ (למ"ס 2001). 20.8% מן העולים בשנים 1990-2001, בני 15 ומעלה היו מועסקים לפני עלייתם במשלחי יד אקדמיים, לעומת 13% מכלל המועסקים בישראל בשנת 2001 ו-13.9% מקרב המועסקים היהודים. בקרב המועסקים בחוץ-לארץ, שעלו לישראל בשנים 1990-2001, יש לציין 100,628 מהנדסים ואדריכלים, 22,131 רופאים, רופאי שיניים ומרפאי שיניים ו-24,282 אחים, אחיות ועובדים במקצועות פרה-רפואיים (למ"ס 2002א, 4.8, 12.18). בחינת מימוש ההון האנושי של העולים מתאפשרת על פי נתוני הלמ"ס (2002א, 12.19) המתייחסים לעלייה מאירופה ומאמריקה מ-1990 (העולים מברית המועצות לשעבר הם 91% מאוכלוסייה זו). נתוני הלמ"ס מצביעים גם על חלקם הגבוה יחסית של עובדי הצווארון הכחול, המקצועיים והבלתי מקצועיים, בתעשייה ובבינוי בקרב העולים, בייחוד בקרב הבאים מ-1992 ואילך, לעומת חלקם היחסי בקרב כלל המועסקים היהודים ב-2001. בקרב כלל המועסקים היהודים בשנה זו אנו מוצאים כ-23% במשלחי יד אלה, ואילו בקרב עולי 1990-1991 כ-32% מועסקים ב-2001 כעובדים מקצועיים ובלתי מקצועיים, בקרב עולי 1992-1995 כ-43%, ובקרב עולי 1996 ואילך כ-50%. על הקשר בין רמת ההשכלה למשלח יד אפשר ללמוד מהנתונים הבאים:

לוח 1

עולי 1990 ואילך בעלי 16 שנות השכלה ומעלה לפי משלח יד בארץ – 2001 (באחוזים)

משלח יד	מועסקים (%)
בעלי מקצועות אקדמיים, חופשיים, טכניים ומנהלים	53.1
פקידים, עובדי מכירות ושירותים	22.2
עובדים מקצועיים בחקלאות, בתעשייה ובבינוי	15.5
עובדים בלתי מקצועיים	9.2
סך הכול	100.0

מקור: למ"ס, 2002א, 12.29

כלומר יותר ממחצית המועסקים העולים בקטגוריה עתירת השכלה זו הגיעו למיצוי פוטנציאל ההשכלה שלהם מהיבט הקטגוריה של התעסוקה שהם משולבים בה בשוק העבודה בישראל. עם זאת, כ-25% מהם מועסקים בישראל כעובדים מקצועיים ובלתי מקצועיים, וכוללת במיוחד העסקת כ-9% מהם בתעסוקות בלתי מקצועיות. התשואה להון האנושי שצברו העולים והתמורה לשנת השכלה שהם מקבלים בשוק העבודה בישראל, נמוכה מאוד מזו המתקבלת על ידי האוכלוסייה היהודית הוותיקה באותן רמות השכלה. ממחקרם של אדלר וכהן (2003), המתייחס לינואר 2003 מתברר כי 30% בלבד מעולי ברית המועצות לשעבר בני 18 ומעלה שהשתתפו בכוח העבודה בארץ מוצאם ציינו שעבודתם בארץ דומה לעבודתם בחוץ-לארץ. בקרב עולי 1989-1993 ציינו 35% דמיון זה, ואילו בקרב עולי 1993 ואילך 20% בלבד ציינו כי הם מועסקים בעבודה דומה. 37% בלבד מהעולים במחקר זה חושבים שסיכוייהם האישיים להצליח מבחינה מקצועית וכלכלית בישראל טובים.

גם בחינת ההכנסות החודשיות למשק בית של עולי ברית המועצות לשעבר בשנת 2000, והשוואתן להכנסה הממוצעת למשק בית באוכלוסיית ישראל מגלה פערים משמעותיים. ההכנסה הכספית ברוטו היא כ-73% מההכנסות למשק בית של כלל האוכלוסייה; ההכנסה הכספית נטו של העולים היא כ-78% מהכנסות משקי בית בכלל האוכלוסייה, ואילו ההכנסות מעבודה למשק בית הן 70% מההכנסה החודשית הממוצעת מעבודה בכלל משקי הבית (למ"ס 2002, 5.28; 2003, לוח 33). ההוצאה הכוללת לתצרוכת במשק בית ממוצע של עולי ברית המועצות מגיעה לכ-66% מההוצאה הממוצעת במשק בית ישראלי (שם).

כמו שמציינים אדלר וכהן (2003) בסקר שנערך בינואר 2003 בין עולי 1989-2002 בני 18 ומעלה, בהמשך לסקר מקביל שנערך בדצמבר 2001, 'גדל שיעור העולים שטענו שהכנסותיהם אינן מספיקות כלל בין שתי התקופות (31% לעומת 24%), וכן שאמרו שהכנסותיהם למשק בית הן בהרבה מתחת לממוצע של האוכלוסייה (37% לעומת 30%)'. על אף השיפור ההדרגתי ברמת החיים, בהכנסה ובהשתלבות בשוק העבודה, בהתאמה לוותק בארץ, ההכנסה הנמוכה יחסית של העולים תורמת לדימוי עצמי נמוך. בקרב עולים בני 18 ומעלה אשר הגיעו לישראל מברית המועצות עד תום 1999 נמצא באותו מועד קשר מובהק בין הכנסת המשפחה ובין תפיסת המעמד החברתי שלה (Al-Haj & Leshem 2000); ככל שהכנסת בני המשפחה נמוכה יותר, כן המעמד החברתי שהם מייחסים לעצמם נמוך יותר ($r = .44$). 50.7% מהעולים ציינו כי הם מרגישים שהם משייכים למעמד הבינוני הנמוך או למעמד הנמוך בישראל (24.3% למעמד הנמוך), ואילו בארץ המוצא 5.6% בלבד ראו את עצמם כמשייכים לשכבה חברתית-כלכלית זו. בהתאם, 67.2% מהעולים שנחקרו במחקר שצוין לעיל טענו כי הכנסתם מספיקה לחלק קטן מצורכיהם (43.3%) או איננה מספיקה כלל לצרכים אלה (23.9%). הרגשות אלה, המתלוות לפערים אובייקטיביים בתחומי הדיור, התעסוקה, ההכנסות וההוצאות, עשויות לחזק דפוסי הפרדה והתבדלות ולעכב דפוסי שילוב או טמיעה. עם זאת, אין להתעלם מן השיפור שניכר בקרב מקצת העולים בחברה הישראלית בהיבטים שצוינו, עם עליית הוותק בארץ, כאשר קבוצה משמעותית בקרב אוכלוסיית העולים מועסקת בישראל בתחומה המקצועי, מתגוררת בתנאי רווחה יחסית ומפגינה רמת

חיים שאיננה נמוכה מן הממוצע ואף עולה עליה. כ-30% מהמועסקים בקרב העולים בשנת 2000 הועסקו במשלחי יד אקדמיים, חופשיים וטכניים; ב-42% ממשקי הבית נמצאו בשנה זו שני מפרנסים לפחות, כאשר ההכנסות וההוצאות למשק בית עולות על הממוצע בכלל האוכלוסייה (למ"ס 2002, 5.28, 5.29, 12.19; למ"ס, 2003, לוח 33). הרווחה הכלכלית מתבטאת גם בדרוג המגורים; משפחות עולים מבוססות יוצאות משכונות הפריפריה ההומוגניות ועוברות לאזורי מגורים ברמה סוציו-כלכלית גבוהה, ובהן העולים הם מיעוט בלבד (זילברג 2003). בקרב עולים אלה, ובעיקר בקרב אלה מהם השולטים בשפה העברית, יש לצפות לשכיחות גבוהה יחסית של דפוסי שילוב בין-תרבותי, כמו שהוכיחה רמניק במחקרה שנערך ב-2001 בקרב עולי שנות התשעים (Remennick 2003). עם זאת, כמו שצוין לעיל, מגמות אלה מותנות גם בשינויים במערכות משתנים נוספות בקרב אוכלוסיית העולים ובסביבתה.

2. גיבושה הפוליטי של אוכלוסיית העולים

בן-רפאל (Ben-Rafael 1996, 1998) ואל-חאג' ולשם (Al-Haj & Leshem 2000) מציינים כי גיבושה הפוליטי של קהילת מהגרים ועלייתה של מנהיגות קבוצתית תורמים למשא ומתן מנקודת צממה בין קהילת המהגרים ובין החברה הסובבת, מתוך שילוב תרבותי מבוקר אשר איננו מעודד טמיעה. תהליכי גיבוש אלה התחזקו והלכו במשך העשור בקרב קהילת העולים מברית המועצות, והגיעו לשיאם ב-1998 במישור המקומי במסגרת הבחירות המוניציפליות וב-1999 במישור הארצי, במסגרת הבחירות לכנסת ובהרכב הממשלה (Horowitz 2003). עם זאת, גם במועד זה לא נתנו כ-41% מהמצביעים לכנסת בין העולים את תמיכתם למפלגות עולים סקטוריאליות, אלא תמכו במפלגות ארציות, שאינן מייצגות ישירות את ציבור העולים מברית המועצות (שם). הוא הדין אשר לבחירות לרשויות המקומיות בנובמבר 1998; 55% מהמצביעים לא נתנו אז את תמיכתם למפלגות עולים סקטוריאליות מקומיות (Al-Haj & Leshem 2000), כלומר באותו מועד שהגיעה בו צממתה הפוליטית של קהילת העולים לשיאה במישור הארצי והמקומי, והעולים היו לשון מאזניים בשלטון המקומי והמרכזי, בחר חלק משמעותי מאוכלוסיית העולים, ובייחוד הצעירים, הוותיקים ויודעי השפה העברית (שם), שלא לתמוך במפלגות העולים הסקטוריאליות במישור הארצי והמקומי.

בבחירות לכנסת בשנת 2003 אנו מוצאים כי 83% מהמצביעים בקרב אוכלוסיית העולים מברית המועצות לשעבר בחרו שלא להצביע עבור מפלגת עולים סקטוריאלית (Zemach in Horowitz 2003). לעומת 58.6% מצייבור הבוחרים באוכלוסיית העולים אשר הצביעו בבחירות 1999 לכנסת עבור מפלגות העולים מברית המועצות ('ישראל בעלייה' ו'ישראל ביתנו'), בבחירות 2003 'ישראל בעלייה', מפלגת העולים היחידה שהתמודדה, זכתה לתמיכה של 17% בלבד. מפלגה זו התחילה פורמלית כשבוע מתום הבחירות והשתלבה במפלגת 'הליכוד' הכלל-ישראלית. רובם המכריע של המצביעים מקרב עולי ברית המועצות בבחירות אלה הצביעו ישירות עבור מפלגות כלל-ישראליות, ובעיקר עבור 'ישראל ביתנו-האיחוד הלאומי' (27.6%), שהוקמה ערב בחירות אלה, תוך כדי מיזוג מפלגת העולים 'ישראל ביתנו' עם

מפלגות ימין קיצוני. 25.9% הצביעו עבור 'הליכוד', ו-19% עבור 'שינוי'. שלוש מפלגות אלו שילבו עולים במקומות רַאליים ברשימות המועמדים לבחירה לכנסת (שם). מגמות אלו הסתמנו גם בבחירות 2003 לרשויות המקומיות, אם כי שם הן היו מתונות יותר לעומת המישור הארצי. בבחירות נובמבר 1998 לרשויות המקומיות בישראל, נבחרו להנהלת הרשויות 195 נציגים דוברי רוסית (105 מטעם 'ישראל בעלייה'), מהם 162 נציגים ברשימות מקומיות של עולים מברית המועצות לשעבר מתוך 1,062 נציגים שנבחרו להנהלת הרשויות המקומיות בכל רחבי הארץ, כלומר 18.3% נציגים דוברי רוסית, מהם 15.3% נציגי רשימות עולים מברית המועצות, אחוז העולה על משקלם של עולי ברית המועצות באוכלוסייה (גלילי, הארץ, 2003.10.30; Horowitz 2003). אולם בבחירות שנערכו ברחבי הארץ ב-2003 להנהלת הרשויות המקומיות נבחרו כ-150 נציגים דוברי רוסית, מהם כ-120 נציגים של מפלגות עולים מברית המועצות לשעבר, רובם המכריע (כ-80%) מזוהים, במישורין או בעקיפין, עם מפלגת העולים 'ישראל ביתנו', אשר על אף חיסולה הפורמלי במישור הארצי, עם שילובה ב'איחוד הלאומי', ממשיכה לסייע לרשימות העולים במישור המקומי (פרילוצקי, נובוסטי נידלי, 2003.11.6), כלומר לעומת הבחירות של 1998, התגלתה בבחירות 2003 לרשויות המקומיות ירידה של כ-23% במספר הנציגים דוברי רוסית וירידה של כ-26% במספר נציגי רשימות העולים מברית המועצות לשעבר בהנהלות הרשויות המקומיות. נציגות זו, בהיבט הכמותי הכולל, מעניקה כביכול ייצוג יחסי הולם לאוכלוסיית העולים בהנהלת הרשויות המקומיות, אולם בהיבט הפוליטי היא מפוצלת מאוד לעומת הבחירות הקודמות, ויכולתם של נציגים אלה לייצג ולשרת את קהילת העולים ולדאוג לצרכיה צומצמה מאוד. לעומת 29 סגני ראשי עירייה יוצאי ברית המועצות לשעבר, שמונו בעקבות תוצאות בחירות 1998 לרשויות המקומיות, התמנו בעקבות תוצאות בחירות 2003 עשרה סגנים בערך, וגם אלה ביישובים קטנים (גלילי, הארץ, 2003.10.30). פרט לאשדוד, נציגי העולים אינם מוקד כוח פוליטי מקומי מלוכד ומשמעותי, העשוי לשרת את ענייני הקהילה ואת צרכיה. לעומת שיעור הצבעה גבוה בקרב הציבור הישראלי בבחירות 1998 לרשויות המקומיות (כ-60%), בחר רוב ציבור העולים ב-2003 שלא להשתתף בתהליך הבחירות במישור המקומי. כ-30% מהעולים הזכאים להצביע השתתפו בפועל בבחירות בערים הגדולות (שם). חלק משמעותי מנציגי רשימות העולים בבחירות 1998, ובעיקר נציגי 'ישראל בעלייה', חצו את הקווים בעת ההיערכות לבחירות 2003 במישור המקומי, והשתלבו ברשימות כלל-ישראליות, ובעיקר ב'ליכוד', ב'שינוי' וב'איחוד הלאומי', וחלק משמעותי ממפלגות העולים ברשויות המקומיות, ובעיקר אלה שנתמכו על ידי מפלגת 'ישראל בעלייה', התחסלו פורמלית בטרם הבחירות (גלילי, הארץ, 2003.6.18, 2003.7.20, 2003.8.17, 2003.10.30). תופעה מעניינת וחדשה בבחירות אלה היא שילוב נציגי עולים ברשימות עצמאיות של ראשי רשויות ותיקים ביישובים שיש בהם ריכוזים גדולים של עולים. נציגים במתכונת זו אנו מוצאים בהנהלת העיר בשמונה יישובים (אשדוד, בת ים, כרמיאל, מעלות, נהרייה, נצרת עילית, נשר ועפולה). מלבד זאת בדימונה ובחצור הגלילית התייצב לבחירות מועמד לראשות היישוב מתוך האוכלוסייה הוותיקה בראש רשימה המורכבת מנציגים ותיקים ועולים, שרוב התומכים בה באו מאוכלוסיית

העולים (פרילוצקי, נובוסטי נידלי, 6.11.2003). בחירות 2003, הן במישור הארצי והן במישור המקומי, מסמנות בבירור החלשה משמעותית בגיבוש הפוליטי הדיפרנציאלי של קהילת עולי ברית המועצות בישראל ושל מנהיגותה, תוך כדי הגברת הניכור והאדישות של ציבור העולים לתהליכים פוליטיים, מצד אחד; והשתלבות גוברת במסגרות הפוליטיות של כלל הציבור היהודי בישראל, תוך כדי קבלת סדר היום הפוליטי הכלל-חברתי, מצד אחר. אמנם את המגמה הזו הניעו, כמו שמצביעה הורוביץ (Horowitz 2003), שינויים בשיטת הבחירות לראשות הממשלה ולכנסת, שנכנסו לפועל לקראת בחירות 2003 והוליכו לביטול שיטת ההצבעה הכפולה שאומצה ב-1996 ואפשרה הצבעה סקטוריאלי, לצד הודהות קולקטיבית כלל-חברתית, אך ירידתן של מפלגות העולים מהזירה הארצית וצמצום כוחן הפוליטי בזירה המקומית מסירים מחסומים לא מעטים בפני שילובה הפוליטי של אוכלוסיית העולים במערכת הפוליטית הכלל-חברתית ומקדמים את שילובה החברתי-תרבותי.

בהקשר זה, מן הראוי לציין כי פעילותה והתגבשותה הפוליטית של קהילת העולים מתנהלות גם מחוץ למסגרת הפרלמנטרית ומחוץ למסגרת השלטון המקומי, באמצעות עשרות ארגונים לשינוי חברתי הפועלים ברחבי הארץ והמתמקדים בתחומים הבאים: חינוך, ובכלל זה בעיות נוער עולה בסיכון, ארגונים העוסקים בזכויות עובדים, ארגוני משפחות חד-הוריות, ארגונים העוסקים במתן מידע לעולה ושדולה למען עולים ברמה העירונית והארצית, ארגוני משפחות מעורבות, ארגונים לפלורליות יהודי, ארגונים העוסקים בחינוך לדמוקרטיה וארגונים להעצמה של עולי קווקז ובוכרה. בשנתיים האחרונות ניכרת נכונות של ארגונים אלה להצטרף לקואליציות לשינוי חברתי עם ארגונים באוכלוסייה הוותיקה, אך פעילות זו עדיין לא זכתה למחקר שיטתי.

3. תפיסת העולים את חברת המוצא ותרבותה

לדברי ברי (ברי 2003; Berry 1990), ככל שרבה מחויבותם של מהגרים לחברה ולתרבות המוצא, כן יואט תהליך שילובם התרבותי בחברה המקבלת, גם אם תצביע חברה זו על נכונות לשלבם וגם להטמיעם בקרבה. לדעת בן-רפאל (Ben-Rafael 1998), עולי ברית המועצות בישראל במחצית הראשונה של שנות התשעים הם הדגמה אופיינית למערך יחסים זה. כמו שהצבענו לעיל, עד תום שנות התשעים, וגם בתום עשור לראשית העלייה מברית המועצות לשעבר, את העולים מברית המועצות לשעבר מאפיינת מידה לא קטנה של מחויבות כלפי ארץ מוצאם, ומלבד קשרי הגומלין ההדוקים והרב-תחומיים המתקיימים בין העולים בישראל ובין קרוביהם, ידידיהם ושותפיהם העסקיים בברית המועצות לשעבר, מאפיינת אותם גם הרגשת זהות, שהרכיב הרוסי בה הוא רכיב מרכזי לצד הרכיב היהודי, בקשר רגשי עמוק לארץ מוצאם וברצון לשמר, לטפח ולהנחיל לדורות הבאים את המורשת התרבותית שהביאו מארץ מוצאם והיא בעיניהם עליונה על פני התרבות המקומית. על עצמתו של קשר זה לארץ המוצא בשנים שלאחר 1999 אין בידינו עדות מקיפה כמו הנתונים שסיפקה עבודתם של אל-חאג' ולשם (Al-Haj & Leshem 2000) על בסיס הסקר שנערך בתום שנת 1999. עם זאת, מעבודות מחקר שונות שהתפרסמו מאז ועד שנת 2003 אפשר להסיק שצמצמתו של

קשר זה לארץ המוצא ולתרבותה בקרב עולי שנות התשעים עדיין רבה. מתברר כי העולים לישראל מוסיפים לקיים חגים וטקסים סובייטיים; אלה שולבו בסדר היום המשפחתי והקהילתי, והשלטון המרכזי והמקומי גם הכיר פורמלית במקצתם (ורברמן 2002; זילברג 2003); הגבולות הפתוחים מאפשרים מגע בין-תרבותי והפריה נמשכת של תרבות התפוצה הרוסית בישראל. 115 אלף תיירים מברית המועצות לשעבר נכנסו בשנת 2001 לתחומי מדינת ישראל (למ"ס 2002א, 23.6), ועשרות אלפי אזרחים ישראלים שמוצאם מברית המועצות יצאו בו בזמן לביקורים ולעסקים בארץ הולדתם. מלבד הקשרים הבין-אישיים, יותר ממהצית ציבור דוברי הרוסית בישראל ציינו באוקטובר 2000 כי הם צופים אך ורק בערוצי הטלוויזיה הרוסית המשודרים באמצעות הלווין או הכבלים (דגני ודגני 2000). גם המציאות הישראלית מתווכת לחלק ניכר מהעולים באמצעות כלי תקשורת להמונים בשפה הרוסית. באוקטובר 2000, ב'אנתפאדת אל-אקצה', נשאלו העולים 'באילו ערוצי טלוויזיה אתה מתעדכן בחדשות אשר לאירועים האלימים המתרחשים בזמן האחרון במדינת ישראל?' 67% טענו כי הם צופים בחדשות בערוץ NTV, 57% צופים ב-ORT, ו-51% ב-RTR (התוצאות גבוהות מ-100%, שכן ניתנה אפשרות לציין צפייה ביותר מערוץ אחד). 43% מהעולים טענו בסקר זה כי אינם מבינים את החדשות המשודרות בשפה העברית או מבינים אותן במידה מועטה, ו-20% נוספים ציינו כי הם מבינים במידה בינונית (שם). עולים בני 30, בעלי השכלה גבוהה והכנסה מתחת לממוצע בישראל, שעלו בראשית שנות התשעים, היו חשופים לשידורים מחוץ-לארץ שעה או שעתיים ביום, ואילו עולים בני 50 ומעלה, שעלו בשנים 1993-1998, בעלי השכלה גבוהה והכנסה מתחת לממוצע בישראל, היו חשופים לשידורים אלה כחמש שעות ביום (טלסקר דצמבר 2000). יש לציין שהן ממשלת רוסיה, ובכלל זה לשכת הנשיא, והן ארגוני הגג של עולי ברית המועצות לשעבר בישראל משתפים פעולה בשימור זהותם הרוסית של עולי ברית המועצות לשעבר בישראל, במסגרת ארגוני התפוצה העולמית דוברת השפה הרוסית, הפועלים בחסותה של ממשלת רוסיה ומתייחסים לכלל המהגרים מרוסיה (SOOTCHESTVENNIKI ו-ROSZARUBEZH CENTER) ובמסגרת ארגון התפוצה הרוסית היהודית (WORLD CONGRESS OF RUSSIAN JEWRY), שהחל לפעול בשנת 2002 בעידוד ממשלת רוסיה (להט 2003).

אמצעי תקשורת בשפה הרוסית (עיתונות, רדיו, טלוויזיה) המופקים בישראל ואף ערוץ טלוויזיה ייחודי ('ישראל פלוס'), תורמים לגיבוש הקהילה. אמצעים אלה, הזוכים לתפוצה רחבה יחסית, מעבירים ומחזקים בעולים, בגלוי ובסמוי, סמלי זהות ותרבות רוסית וגם סובייטית. למסקנה זו הגיעה ילנסקיה (Yelenskaya 2000) על בסיס ניתוח טקסטים שפורסמו בוסטי ובנובוטסי נידלי, היומונים הנפוצים בשפה הרוסית, בחודשים יוני-יולי 2000. גם שומסקי במאמרו (2002) מראה עד כמה תפיסות, ערכים ועמדות אידאולוגיות, שהסביבה הישראלית רואה בהם סימנים להתערות, הם בעצם ביטויים ברורים של תרבות וזהות רוסית, המחזקת ברוזמנית את הזהות הישראלית של העולים על בסיס פרשנות תרבותית רוסית-סובייטית.

לדברי רוטנברג (2000), זיקתם של העולים לתרבות הרוסית מתייחסת בעיקרה לתרבות

שכבת 'האינטליגנציה הרוסית', על ערכיה האתיים והדמויות הבולטות בה, שחלק ניכר מהן ממוצא יהודי. למרכיב כלל-רוסי זה בתרבות העולים, שהם מנפסים בשל הבולטות היהודית הקיימת בו, מצטרף מרכיב יהודי-רוסי המתייחס להיסטוריה הייחודית של יהודי רוסיה וברית המועצות בעבר הרחוק והקרוב, שאירועי מלחמת העולם השנייה והשוואה בתחומי ברית המועצות בולטים בה. לפי ממצאי לוי, לוינסון וכץ (2002) מתברר כי לשואה ולאירועים הכרוכים בה (אשוויץ, מרד גטו ורשה) השפעה של ממש על זהותם היהודית של עולי ברית המועצות לשעבר. אירועים פורמטיביים אלה הבולטים, לדברי החוקרים (שם), בעיצוב הזהות היהודית של כלל הציבור בישראל, נשלפים סלקטיבית, כך מציינת זילברג (2003), מתוך המורשת ההיסטורית הכוללת של יהודי ברית המועצות, עקב התאמתם לסביבה התרבותית החדשה, ומעצבים בה את תרבות המשנה של המהגרים.

יש לציין כי על אף שנות השנות הרבות והולכות בישראל והמרחק הגובר מתום העידן הסובייטי, עדיין מאובחנים דפוסי ערכים ואוריינטציות התנהגות בקרב העולים ששורשיהם מעוגנים בכירור בדפוס 'האדם הסובייטי'. את האוריינטציות הערכיות האלה, אשר בלטו במובחנותן לעומת הציבור הישראלי הוותיק בשנות התשעים (הורוביץ ולשם 1998), בחנו מחדש רטנר ויגיל (2002) בשנים 2000-2002; הם התמקדו בתפיסת תרבות החוק בשתי האוכלוסיות, ובהיבט זה נמצאו פערים משמעותיים בין העולים לכלל הציבור היהודי ברמת המחויבות הנורמטיבית לציות לחוק, ברמת האמון במוסדות מערכת החוק והמשפט ובהרגשות הקיפוח והיחס הבלתי שוויוני מטעם רשויות החוק בישראל. ככל ההיבטים הללו הביעו העולים רמת אמון נמוכה ומסויגת יותר לעומת כלל הציבור היהודי בישראל, בהתאמה לאוריינטציות הערכיות ולדפוסי ההתנהגות שהוטבעו בהם בתהליך החברות במשטר הסובייטי. החיבור למרחב התרבותי-ערכי הרוסי, סובייטי, או כיום פוסט-סובייטי, מתווך באמצעות השליטה בשפה הרוסית. אף שמרבית העולים, כמו שמציינת רמניק (Remennick 2003), למדו עברית באולפנים שהמדינה מפעילה ומממנת, שליטתם בשפה היא בעיקרה ברמה פונקציונלית-הישרדותית, לצורך תעסוקה או מגע עם שירותים שונים, ובמקרים מועטים יחסית היתה לשפה עיקרית. אוכלוסיית העולים מברית המועצות לשעבר בני 18 ומעלה, שעלתה בשנים 1990-1999, מגלה בתום 1999 שליטה נמוכה בעברית, והמשך השימוש ברוסית כשפה עיקרית (Al-Haj & Leshem 2000). שליטה זו נמוכה יותר עם העלייה בגיל. כ-62% מהעולים שבעי רצון במידה מועטה או מועטה מאוד משליטתם בשפה העברית. רמה זו של שביעות רצון נמוכה משביעות רצונם של העולים מתעסוקתם, מתנאי הדיור שלהם וגם ממערכת החינוך בישראל (שם). מחסום השפה צוין על ידי 55% מהעולים ב-2001 כמשמעותי ביותר בין הבעיות בקליטתם (Remennick 2003), אולם אין משמעותם של נתונים אלה בהכרח כי העולים מרגישים בחשיבות נמוכה של השפה הרוסית שברשותם לעומת שפת הארץ המקבלת. הם רואים ברוסית גם בתנאים אלה עליונה מן השפה העברית (Kheimets & Epstein 2001), אך הצורך ברכישתה משמעותי בעיניהם בשל קשיי התקשורת עם סביבתם החדשה. מגמות אלה עלו גם בסקרים שנערכו ב-2001 וב-2003 (אדלר וכהן 2003). בראשית 2003 כ-16% מהעולים בני 18 ומעלה שהגיעו בשנים 1989-2002 משוחחים

בעברית בלבד או כשפה עיקרית, 44% מהעולים משוחחים בעברית וברוסית באותה מידה. תופעה זו נפוצה בקבוצת הגיל 25-45 (62%). גם בקבוצת הגיל 18-24 השימוש בשפה הרוסית משמעותי. עם זאת, 38% מקבוצת גיל זו משוחחים בעברית בלבד או כשפה עיקרית. גם בסקר זה נמצא כי רמת שביעות הרצון של העולים מרמת הידע שלהם בשפה העברית (38%) נמוכה יותר משביעות רצונם בכל אחד מהתחומים האחרים שהשתלבו בהם בחברה ובמשק בישראל. קצב רכישת השפה העברית בקרב הילדים והנוער מהיר יותר מן הקצב בקרב המבוגרים, אך גם תהליכים אלה רוויים בעייתיות הנגזרת מאופייה של הוראת העברית לתלמידים העולים (ידוביזקי 2002). כמו שמציינת רמניק (Remennick 2003) בעקבות מחקרה שנעשה ב־2001, גם בקרב הצעירים, וגם בקרב הפרופסיונלים המשולבים בתעסוקה במשק הישראלי, לא החליפה לרוב העברית את השפה הרוסית אלא נוספה עליה, ובעצם מרבית העולים בקבוצות שצוינו נעשים בעקבות רכישת השפה העברית דו־לשוניים ובעלי זהות כפולה רוסית-ישראלית.

אדוני וכהן (2003) מצאו במחקרם, שנערך בקרב העולים ב־1999, כי קיימת העדפה ברורה לאמצעי תקשורת בשפה הרוסית; כשליש מכלל המדגם קורא עיתונים יומיים בשפה העברית (34.4%), לעומת יותר ממחצית הקוראים עיתונים בשפה הרוסית (56.4%); הצפייה בטלוויזיה בשפה העברית היא בת 1.1 שעות ליום, לעומת זמן כפול ברוסית; וההאזנה לרדיו בשפה העברית – 0.8 שעות ליום בממוצע, לעומת שעה ורבע בשפה הרוסית. הממצאים מלמדים כי הגורם המרכזי בבחירת אמצעי התקשורת הוא השליטה בשפה. חוסר שליטה מספקת בשפה העברית עולה כגורם מעכב תהליכי השתלבות בתעסוקה, בקשר עם שירותים ובתקשורת עם ישראלים ותיקים.

מעניין לציין כי צריכת התרבות בשפה הרוסית איננה פוחתת לאורך זמן עם הוותק בארץ ועם הרכישה ההדרגתית של השפה העברית. ולא זו בלבד אלא שאף נמצאה עלייה בצריכת תקשורת המונים ומוצרי תרבות בשפה הרוסית עם עליית הוותק בארץ, כמו שמוכיחה רמניק (Remennick 2003) על בסיס מחקרה בקרב העולים ב־2001. ומלבד זאת ישנה עלייה הדרגתית בחשיפה לתקשורת ולתרבות הישראלית בשפה העברית. קשר זה לשפה ולתרבות הרוסית, באמצעות צריכת תקשורת המונים בשפה הרוסית ומוצרי תרבות שונים, נמצא במחקר זה גם בקבוצת הגיל הצעירה (18-24), שרכישת השפה העברית בולטת בקרבה, ובקבוצת גיל זו עולה גם החשיפה לאתרי אינטרנט בשפה הרוסית.

כלומר במודע ולא במודע, נשאר חלק משמעותי מעולי ברית המועצות לשעבר מחובר בטבורו, בתרבותו ובוהותו לארץ המוצא, גם אחרי שנת 1999, על אף החשיפה הגוברת והולכת לסביבה הישראלית. אמנם מסקנה זו מחייבת אישוש נוסף במחקר מקיף ושיטתי, אך היא מסתמנת גם מהמקורות המחקריים שהובאו לעיל. בהתאם, אפשר להניח כי גם בשנים 2000-2003 לא נמצא נטייה גורפת בקרב העולים מברית המועצות לשעבר לטמיעה בתרבות הישראלית, מתוך ויתור על מחויבותם לתרבות ארץ המוצא, אלא דפוסים חלופיים של שילוב הנותנים מקום למחויבות שצוינה, עם מחויבות גוברת לחברה המקבלת ולתרבותה. אפשר להניח גם כי המחויבות לארץ המוצא תעלה אף דפוסים של הפרדה או התבדלות,

הדוחים את תרבות החברה המקבלת ומתגבשים סביב תרבות המוצא. את הדפוס הזה ביחסו הגומלין בין העולים לחברה הסובבת איתרו הורוביץ, שמאי ואילטוב (2003) במחקרם הקהילתי בקצרין. דפוס זה אותר בקרב מיעוט בקהילת העולים ביישוב.

עם קבוצה זו נמנים עולים קשישים השומרים על הזהות הישנה שלהם, אך מצפים מהדור הבא להשתלב באגב שמירת הזהות הרוסית, וכן עולים צעירים שהגיעו לישראל כשלב מעבר לקראת המשך הגירה [...] המשתייכים לקבוצה זו אינם רוכשים את השפה העברית כלל, או רוכשים אותה בצורה מינימלית. הסביבה הרוסית שנוצרה ביישוב נוסכת בהם תחושת ביטחון, אפילו אם היא זמנית. קולם לא נשמע מחוץ קהילת העולים, מאחר שהם הוציאו את עצמם מהמשחק הקהילתי. קבוצה זו איננה מעוניינת לקרוא תיגר על הדומיננטיות של החברה הישראלית, הם אינם חיים בגטו, אך רואים במצב זה אילוץ. קבוצה זו הולכת וקטנה והיא מעוניינת ליצור רצף סביבתי בין סביבתה הקודמת לחדשה (עמ' 236-237).

יש לזכור כי בבחירות לכנסת בשנת 2003 השתתפה גם תנועת 'לידר', אשר דגלה באידאולוגיה ספרטיסטית ובזיקה תרבותית, חברתית ופוליטית לארץ המוצא. תנועה זו לא עברה את אחוז החסימה.

4. תפיסת העולים את החברה הישראלית ואת תרבותה

לדברי ברי (ברי 2003; Berry 1990), אין שילוב המהגרים בחברה המקבלת מותנה אך ורק במידת הנכונות של חברה זו לשלבם, אלא גם בתפיסת העולים את החברה המקבלת ואת מידת נכונותה לקבלם ולשלבם.

זהותם של העולים ודפוס השילוב שהם בוחרים בו במסגרת החברה החדשה הם נגזרת של הדיאלוג המתקיים בינם ובין סביבתם, ובהתאם, נתונים לשינויים בהתאמה למצב, לזמן ולמקום שהדיאלוג עם החברה הסובבת מתקיים בו, וכל מפגש מחייב בחינה והגדרה מחודשת שלהם (Hall 1996; Somers 1994; Ricoer 1990). החברה הישראלית מזמנת לעולים זירות מפגש בעלות שונות תרבותית וחברתית מרובה, ומרביית ממקמים את עצמם עם תום שנות התשעים בקרבה רבה יותר אל המרכיב האירופי-חילוני באוכלוסייה (ליסיצה ופרס 1999; Al-Haj & Leshem 2000). עם זאת, החיבור בין העולים לחברה הישראלית מבוסס בעיקרו לא על הרגשת קרבה או מרחק חברתי בינם ובין מרכיבי האוכלוסייה האחרים, אלא על הרגשת הזהות הפרימורדיאלית המשותפת למרבית הקהילות התרבותיות בחברה הישראלית, למעט המגזר הערבי-ישראלי, והמעוגנת במכנה היהודי המשותף (ליסיצה ופרס 1999; שומסקי 2001; רוברמן 2002; Al-Haj & Leshem 2000). לדעתם, זהות יהודית זו היא המעניקה להם את הלגיטימציה להתגורר בארץ, לבנות את עתידם בה ולהשתתף בעיצוב סדר היום הציבורי. ב־זמנית מממצאיהם של ליסיצה ופרס (1999) מתברר כי 33% בלבד מהעולים, לעומת 78% מהוותיקים, הרגישו לקראת סוף שנות התשעים שהם במידה רבה חלק בלתי נפרד מהחברה הישראלית. פערים דומים מצאו גם האז (1999) ולוי, לוינסון וכץ (2002).

עולי ברית המועצות לשעבר בין התבדלות לשילוב בחברה הישראלית

מיעוטם של העולים בלבד מעדיף את הזהות הישראלית או הציונית מהזהות הרוסית ומהזהות היהודית. לפי ממצאיהם של לוי, לוינסון וכץ, זרק רבע מהעולים (שהגדירו את עצמם כיהודים) חשים באופן החלטי כישראלים, לעומת שלושה רבעים מבין הוותיקים. שלא כוותיקים, העולים החדשים חשים עצמם יותר יהודים מאשר ישראלים (עמ' 17). לפי ניתוחו של שומסקי (2001), אפשר להניח כי הרגשת הקוהסיביות והזהדות עם החברה בישראל גברה מאז שנת 1999, השנה שבוצעו בה המחקרים שצוינו לעיל בשל האיום הביטחוני הגובר בעקבות 'אנתפאדת אל-אקצה'. 57% מעולי ברית המועצות לשעבר בני 18 ומעלה שהגיעו מאז שנת 1989 הסכימו בינואר 2003 עם המשפט הבא: 'יש הטוענים שהמספר הגדול של נפגעים מפעולות טרור בקרב עולי ברית המועצות לשעבר, קירב את הציבור הוותיק והעולים החדשים מברית המועצות לשעבר'. העולים ראו בבעיות הביטחוניות בעיות מדאיגות ביותר לעומת יתר בעיותיהם, וכשליש מהעולים הכירו אישית אדם שנפגע או נרצח בפעילות טרור (אדלר וכהן 2003). ואכן, ניכר גידול בחלקם של העולים שהגיעו מאז 1989 והרגישו את עצמם 'לגמרי ישראלים', מ-24% בסוף שנת 2000 עד 29% בראשית שנת 2003 (שם). מגמה זו מסתמנת גם במחקרן של רוזנבאום-תמרי ודמיאן (2002), המתייחס לעולים מברית המועצות לשעבר בתום 7-12 חודשים לשהותם בארץ.

לוח 2

הרגשת זהות ישראלית, עולי ברית המועצות לשעבר

ספטמבר 1991, ינואר-מרס 1995 ויולי-ספטמבר 2001, בתום 7-12 חודשים בארץ (באחוזים)

עולי ספטמבר 1991	עולי ינואר-מרס 1995	עולי יולי-ספטמבר 2001	
3	3	8	מרגיש לגמרי ישראלי
8	6	12	מרגיש כישראל וקצת כבן ארץ המוצא שלו
14	15	30	מרגיש באותה מידה כישראל וכבן ארץ המוצא שלו
43	47	34	מרגיש כבן ארץ המוצא שלו וקצת כישראל
34	27	16	מרגיש לגמרי כבן ארץ המוצא שלו
100	100	100	סך הכול

מקור: רוזנבאום-תמרי ודמיאן 2002.

הנתונים בלוח מראים ש-9% בלבד מעולי 1991 ו-11% מעולי 1995 דיווחו כי הם מרגישים לגמרי או במידה רבה כישראלים, ואילו בקרב עולי 2001 20% מהעולים מרגישים כך בתום 7-12 חודשים לשהותם בארץ; בו בזמן חלקם של העולים המרגישים באותה עת לגמרי או

במידה רבה כבני ארץ מוצאם הצטמצם מ-77% בקרב עולי 1991 ל-74% בקרב עולי 1995 עד 50% בקרב עולי 2001. צמצמה משמעותית זו של זהות רוסית בעיקרה שאותרה בקרב עולי 2001 תימצא לדעת שומסקי (2001) גם בקרב כלל העולים מברית המועצות לשעבר, לצד התחזקות הדרגתית במרכיב הישראלי של הרגשת הזהות. אולם לדבריו, חיזוק המרכיב הישראלי-לאומי בזהותם של העולים אינו מחליש את המרכיב האתני הרוסי-סובייטי בזהותם, אלא אף מחזק ומשמר אותו. כמו שצוין לעיל, חיזוק המרכיב הישראלי-לאומי גם אינו מצביע על חיזוק משמעותי של השליטה בשפה העברית אלא בזמנית על המשך השימוש בשפה הרוסית כשפה העיקרית. מגמה זו מאפיינת לפי ממצאיה של רוברמן (2002) גם את תהליך ההעצמה של קהילת הוטרונים – ותיקי מלחמת העולם השנייה בישראל. תהליך זה, המבוסס על הנרטיב המושמע מפי ותיקי המלחמה ומודגש במוזאונים ובאתרי ההנצחה שהוקמו לזכרם של הנופלים בשדות הקרב של ברית המועצות לשעבר, מחבר בין גבורת החייל היהודי במלחמת העולם השנייה, המגן על המולדת הרוסית, לגבורת הצבר הלוחם, המחריף את נפשו למען המולדת הלאומית-ציונית.

דרך השינויים שעושים הוטרונים בנראטיב הרשמי הם תובעים לעצמם מקום בנראטיב ההגמוני. באמצעות נראטיב שבמרכזו עומדת דמות החייל התורם להקמת המדינה היהודית הם תובעים לעצמם מקום מייסד, כמו זה השמור בנראטיב הרשמי ל'דור תש"ח' – אותם חיילים צברים של מלחמת השחרור, שעל לחימתם והקרבנותם נשענת, על פי הנראטיב הציוני, מדינת ישראל (Sivan 1994). הוטרונים, וותיקי המלחמה, תובעים להתחבר לנקודת ההתחלה של המדינה, שאותה רואה אליעד (Eliade 1961) כחלק החשוב ביותר של כל חברה. שייכות לחלק זה היא מקור של כוח וסטאטוס חברתי, ולכן תביעת השייכות לייסוד המדינה דרך הנראטיב שלהם משקפת את תביעות וותיקי המלחמה לכוח ולשליטה בשם כלל הקהילה הרוסית. אפשר לטעון שדרך הנראטיב מועברת התביעה להיות 'הגמוניה בתוך הגמוניה' (רוברמן 2002, עמ' 69).

כמו שמדגישה רוברמן, בעקבות אזולאי (Azoulay 1994), תהליך ניכוס הנרטיב הציוני ההגמוני בידי הוטרונים אינו מאפיין אך ורק את עולי ברית המועצות לשעבר, אלא גם קבוצות נוספות באוכלוסייה היהודית מקרב יהדות המזרח – יהדות מרוקו, עיראק, תימן ולוב – אשר מצד אחד בתהליכי ההעצמה הקהילתיים של קבוצות השוליים משנות השבעים ואילך בונות זהויות נפרדות וזיכרונות נפרדים, ומצד אחר מתחברות מכיוונים שונים לנרטיב הציוני ההגמוני. 'דרך הנראטיב החלופי והמשלים גם יחד, מתעמתות קהילות השוליים התרבותיות עם הנראטיב הציוני ההגמוני ומתמקחות על מקומן בחברה הישראלית' (רוברמן 2002, עמ' 68).

בקרב אותן קבוצות עולים מברית המועצות לשעבר, אשר רכשו שליטה בשפה העברית, ובעיקר בקרב הצעירים שהתחנכו בישראל ובקרב המבוגרים שהשתלבו בתפקידים פרופסיונליים, שימשה רכישת השפה העברית, לפי ממצאיה של רמניק (Remennick 2003), מנוף לחיזוק הזהות הישראלית; והשפה העברית, המשמשת את העולים בעיקר בפן הציבורי של התקשורת, חודרת בהדרגה בקרב הקבוצות שצוינו גם לפן הבין-אישי, הבלתי פורמלי,

של התקשורת הקבוצתית, תוך כדי יצירת שיח מעורב עברי-רוסי. עם זאת, רמניק מצאה ב-2001 (שם) שחלק ניכר מן העולים אשר לא השתלבו בתפקידים פרופסיונליים במשק הישראלי ומועסקים בשוק העבודה בעיסוקים בלתי מקצועיים, מאופיינים בשליטה נמוכה בשפה העברית ובהיצמדות לשפה ולזהות הרוסית, ושפה וזהות זו אף מחוזקות תמיד על ידי מערך תקשורת ההמונים בשפה הרוסית המתקיים ומתפתח בישראל.

גם הרגשת העולים אשר ליחס הוותיקים אליהם נמצאה בסקרים שנערכו בשנים 2002 ו-2003 (רוזנבאום-תמרי ודמיאן 2002; אדלר וכהן 2003) כמשופרת לעומת תום שנות התשעים (Al-Haj & Leshem 2000). כ-60% מהעולים בני 18 ומעלה שהגיעו מאז 1989 ציינו הן בדצמבר 2001 והן בינואר 2003 שיחס הישראלים אליהם כעולים טוב או טוב למדי, ורק 7% ציינו שיחס זה אינו טוב בכלל או אינו טוב כל כך. 76% מהצעירים בני 18-24 אמרו בינואר 2003 שהיחס אליהם טוב, לעומת 50% בסוף 2001 (אדלר וכהן 2003). הרגשת שיפור זו בנוגע ליחס החברה הסובבת ניכרת גם בקרב עולים ששהו אז תקופה קצרה בלבד בישראל. מחקרן של רוזנבאום-תמרי ודמיאן (2002) מצביע על הרגשת שיפור מסוימת בקרב העולים בנוגע ליחס הוותיקים אליהם מנקודת המבט של עולי יולי-ספטמבר 2001, בתום 7-12 חודשים לשהותם בארץ. 53% מעולים אלה מציינים כי יחס הישראלים כלפיהם היה טוב למדי או טוב בהחלט, לעומת 39% בקרב עולי ינואר-מרס 1995, ו-41% בקרב עולי ספטמבר 1991, בעת היותם במחצית השנייה של שנתם הראשונה בארץ. ממחקרם של אדלר וכהן (2003) הנוכח לעיל מתברר כי האמירה 'יש הטוענים שבארץ לא אוהבים עולים' וכתה להסכמה של 51% מהנחקרים בדצמבר 2001; והסכמה זו הצטמצמה ל-40% בסקר שנערך בינואר 2003.

התחזקות המרכיב הישראלי בזהותם של העולים והרגשתם בנוגע ליחס החברה המקבלת כלפיהם, המצביע על שיפור בשנים 2001-2003, עשויות לתרום לקידום שילובם של העולים בחברה ובתרבות הישראלית אם ירצו בכך.

5. תפיסת החברה הישראלית את העולים

גיבושם הקהילתי של עולי ברית המועצות לשעבר, הגדרת זהותם ודפוסי השתלבותם בחברה אינם רק פועל יוצא מתהליכים המתרחשים בקרב אוכלוסיית העולים, ובכלל זה תפיסתם את החברה הישראלית הסובבת, אלא בו-זמנית גם תוצאה של תהליכים המתרחשים בתוך החברה הישראלית הוותיקה בנוגע לעלייה ולעולים (לשם וליסק 2001; Ben-Refael 1996). בתהליכים אלה, הבאים לידי ביטוי גם בעמדות הציבור הוותיק כלפי העלייה בכלל וכלפי העלייה מברית המועצות בפרט, ניכרו תנודות לא מעטות מאז ראשית שנות התשעים עד שנת 2003, ועמדות אלה נגזרות ממערכת הערכים החברתית וממידת הקבלה שהיא מאפשרת לאוכלוסיות מהגרים בעלות שוני חברתי-תרבותי (Ben-Refael 1996, 1998), וכן ממידת האיום המוכלל של המהגרים, על הפרטים ועל הקבוצות בחברה המקבלת, הבא לידי ביטוי בהיבט הכלכלי, התעסוקתי, התרבותי, הפוליטי וכדומה (שוורצולד וטור-כספא 1997; Stephan & Stephan 1996a, 1996b).

ברמה הערכית-נורמטיבית, האוכלוסייה היהודית במדינת ישראל מגלה לאורך שנים מידה גבוהה של הכרה בחיוניות הגירתם של יהודים אליה, בהתאמה לערכים הלאומיים-ציונים-דתיים.

לוח 3

'לפי דעתך באיזו מידה העלייה חיונית למדינה?'

מועד הסקר	העמדה: במידה רבה עד רבה מאוד
פברואר 1990 ¹	83%
דצמבר 1990 ²	77%
מרס 1992 ³	71%
יולי 1994 ⁴	64%
ינואר 2003 ⁵	85%

¹ שי ודוכין 1990;

² סמית וסמית 1990;

³ דמיאן ורוזנבאום 1993;

⁴ גיל 1994;

⁵ לשם, הורוביץ וצמח 2003.

הנתונים המובאים בלוח מצביעים על קונצנזוס מוצק הקיים בציבור הישראלי במישור העקרוני, האידיאולוגי-נורמטיבי, אשר לחיוניות העלייה. עם זאת, בעמדות הציבור היהודי הוותיק במדינה מתגלה תנודתיות – מרמה גבוהה של תמיכה ב-1990, בראשית גל העלייה, אל עבר תמיכה נמוכה יותר בשנת 1994 ועלייה מחודשת בתמיכה הציבורית בינואר 2003. אפשר להניח כי העלייה המחודשת בתמיכה הציבורית בעלייה בינואר 2003 איננה מקרית; לא רק בעקבות ממצאים נוספים של הסקר שנערך בינואר 2003 (לשם, הורוביץ וצמח 2003), המצביעים על מגמה מקבילה (הממצאים האלה יובאו בהמשך הדברים), אלא גם בשל ממצאי סקר שנערך בדצמבר 2001 (צמח 2001), ובו לשאלה 'האם לעודד בימים אלה עלייה לישראל?' השיבו בחיוב 82% מהאוכלוסייה היהודית הוותיקה. כאשר אנו בוחנים אם תמיכה רחבה זו בחיוניות ובעידוד העלייה מתייחסת גם לעלייה מברית המועצות לשעבר, מתברר כי בינואר 2003 התמיכה בעלייה מאריך זו נמוכה יחסית להצהרה הכוללנית על התמיכה בעלייה. 72% מהנחקרים באוכלוסייה היהודית הוותיקה מציינים בסקר זה את החיוניות הרבה עד רבה מאוד של העלייה מרוסיה למדינה, לעומת 82% שציינו בסקר זה את דעתם כי העלייה בכללותה חיונית במידה רבה עד רבה מאוד למדינה. שלא כמו דברי לשם, הורוביץ וצמח (2003), ממצא זה אשר לחיוניות העלייה מברית המועצות לשעבר מצביע לא על פער בעמדות הציבור בכללותו כלפי העלייה בכללותה מצד אחד וכלפי העלייה מברית המועצות

מצד אחר אלא על שוני בהתייחסות במגזר אוכלוסייה אחד בלבד, והוא המגזר הדתי-מסורתי, שרואה בחיוב רב את העלייה בכללותה, אך מקצת האנשים בו מסתייגים מהעלייה מברית המועצות בשל האוכלוסייה הלא יהודית (על פי ההלכה) שכלולה בה. עם זאת, אחוז התמיכה בעלייה מברית המועצות לשעבר בינואר 2003 (72%) גבוה מאוד מזה שהתגלה ב־1997 (ודנה 1997). בסקר זה 63% מן הנחקרים התנגדו לעידוד העלייה מברית המועצות לשעבר, ואילו בינואר 2003 26% בלבד ציינו כי העלייה מרוסיה חיונית במידה מועטה או אינה חיונית כלל למדינה. ליסיצה, פרס ובן־רפאל (2003) מציינים, על בסיס מחקרם שנערך ביולי-אוגוסט 2000 בקרב אוכלוסייה יהודית ותיקה, כי התמיכה בהמשך העלייה מברית המועצות לשעבר חיובית יותר בקרב מבוגרים (בני 55 ומעלה), ובקרב צעירים מגיל 45 המבחין היעיל ביותר הוא מוצא. האשכנזים חיוביים כלפי העלייה יותר מאשר המזרחים, ובקרב המשכילים התמיכה בעלייה גבוהה מאשר בקרב המשכילים פחות. לפי סקר זה, השילוב התומך ביותר בעלייה מברית המועצות לשעבר בקרב הציבור הוותיק הוא המבוגרים המשכילים, והשילוב המתנגד ביותר הוא הצעירים המזרחים.

מחקרם של לשם, הורוביץ וצמח (2003) מצביע על מאפיינים קרובים למדי של הציבור התומך או המתנגד לעלייה, והמבחינים היעילים ביותר הם גיל ומוצא. נמצא קשר חיובי רציף בין גיל המרואיין ובין חיוביות עמדותיו כלפי חיוניות העלייה בכלל והעלייה מברית המועצות בפרט. אנשים מעל גיל 45 מייחסים הן לעלייה בכלל והן לעלייה מרוסיה בפרט חשיבות רבה מזו שמייחסים לה אנשים צעירים יותר. סדר קבוצות המוצא לפי דרגת החיוניות הממוצעת המיוחסת, הן לעלייה בכלל והן לעלייה מרוסיה בפרט, הוא כדלהלן: אנשים ממוצא מערבי < ילידי הארץ דור שני < אנשים ממוצא מזרחי. הקשר בין גיל המרואיין ובין עמדותיו נמצא גם בכל אחת מקבוצות המוצא. נמצא קשר חיובי רציף בין רמת ההכנסה ובין התפיסות בנוגע לחיוניות, הן של העלייה בכלל והן של העלייה מברית המועצות לשעבר בפרט, וקשר מסוג זה נמצא בין רמת ההשכלה ובין תפיסת חיוניות העלייה מרוסיה. כלומר ככל שההשכלה גבוהה יותר וההכנסה גבוהה יותר, כן ההכרה בחיוניות העלייה מברית המועצות לשעבר גבוהה יותר. עד כאן ממצאים שעלו גם בסקרים קודמים. אך כמו שצוין לעיל, בסקר זה בולט גם הקשר השלילי בין הקרבה לדת ובין הערכת חשיבות העלייה מברית המועצות, המבטא, ככל הנראה, את הרגשת האיום התרבותי, הנתפס מהרכב העלייה מברית המועצות, שהעולים הלא יהודים על פי ההלכה רבים בו יחסית. עוד חשוב לציין את הקשר החיובי הרציף בין הקרבה הגאוגרפית של יישוב מגורים למרכז הארץ ובין ההכרה בחיוניות העלייה מברית המועצות, כלומר אוכלוסייה חילונית תושבת מרכז הארץ מגלה הכרה בחיוניות העלייה מברית המועצות יותר מאוכלוסייה דתית-מסורתית בפרפריה.

מגמה מקבילה לתהליך השינוי לאורך זמן בעמדות הציבור הוותיק בנוגע לחיוניות העלייה בכלל והעלייה מברית המועצות בפרט נמצאה גם בהתייחסות למרחק התברתי הרצוי מהעולים מברית המועצות לשעבר. בראשית 2003 (לשם, הורוביץ וצמח 2003) אנו מוצאים כי חלק משמעותי מהציבור הוותיק בישראל לא זו בלבד שמוכן לקרבה חברתית עם עולים מברית המועצות על היבטיה השונים אלא שהוא אדיש לחלוטין ('לא משנה לו')

לאפשרות שמפגש עם עולה מברית המועצות עשוי להיות שונה ממפגש חברתי אחר. 60% מהוותיקים מוכנים בהחלט או די מוכנים לחבר קרוב מקרב עולים אלה (50% מוכנים בהחלט), 59% מוכנים בהחלט או די מוכנים לראותו כחבר לילדם (52% מוכנים בהחלט), 55% מוכנים בהחלט או די מוכנים לקבלו כשכן לבניין מגוריהם (48% מוכנים בהחלט), 44% מוכנים בהחלט או די מוכנים לקבלו כבן או בת זוג לחיים (36% מוכנים בהחלט) ו-40% מוכנים בהחלט או די מוכנים לקבלו כממונה במקום העבודה (32% מוכנים בהחלט). בחינת הקשר בין רמת הנכונות לקרבה למאפיינם סוציו-דמוגרפיים מגלה קשר חיובי עם גיל, רמת השכלה ורמת חיים, וקשר שלילי בין הקרבה לדת ובין הנכונות לקרבה עם עולים. הממצאים מגלים גם רמה גבוהה יחסית של נכונות לקרבה בקרב אשכנזים ורמה נמוכה יחסית בקרב בני עדות המזרח; רמה גבוהה יותר של נכונות בין תושבי מרכז הארץ ורמה נמוכה יחסית בפריפריה. עם זאת, הרמה הכוללת של הנכונות לקרבה עם עולים מברית המועצות גבוהה יחסית לתקופות קודמות, כמו שמתגלה בהשוואת הנתונים לסקרים קודמים. ההיבט הניתן להשוואה בסקרים מתייחס למרחק החברתי בתחום המגורים:

לוח 4

'באיזו מידה היית שבע רצון (מוכן) ששכניך לבניין יהיו עולים מברית המועצות לשעבר?'

מועד הסקר	העמדה: במידה רבה עד רבה מאוד
פברואר 1990 ¹	32%
מרס 1992 ²	38%
יולי 1994 ³	18%
ינואר 2003 ⁴	55%

¹ שי ודוכין 1990;

² דמיאן ורוזנבאום 1993;

³ גיל 1994;

⁴ לשם, הורוביץ וצמח 2003.

גם לוח זה, כמו קודמו, מציג לפנינו דפוס עמדה לאורך זמן, המגלה קירוב לעקומת U, ובה אחוז המחייבים מגורים משותפים יורד לאורך זמן ומגיע מ-32% ו-38% ב-1990 ו-1992 ל-18% ב-1994, ומתעצם מחדש ומגיע ל-55% ב-2003. דפוס זה של עמדות אוכלוסייה ותיקה כלפי הגירת המונים התגלה בארצות הברית עוד בתחילת המאה (Park & Burgess, 1921), ואובחנו בו שלושה שלבים עוקבים, החל בשלב הראשוני המלווה בסקרנות ובגישושים של הוותיקים כלפי המהגרים, עבור לשלב השני, המאופיין בתחרותיות ובקונפליקט בין הוותיקים למהגרים, וכלה בסיומו של התהליך, המאופיין בהשלמת החברה הקולטת עם קיומה של הקבוצה החדשה במבנה החברתי. תהליך זה, הנוגע לעולי ברית המועצות לשעבר,

זכה בעבר לאישוש אמפירי בשלבו הראשון ובראשית שלבו השני (עד שנת 1993), במערך השוואה של סקרי דעת קהל (לשם 1993). אנו עדים לשינוי בעמדות לאורך זמן, עם המשך העלייה והתעצמותה; מעמדות המביעות הרגשות אופוריה של הציבור הוותיק בישראל ויחס חיובי לעולים בראשית גל העלייה (פברואר 1990) לכרסום הדרגתי בעמדות. כרסום זה מתבטא בעמדה העקרונית כלפי העלייה כיעד חברתי, בהערכת השפעות העלייה על קשוי האוכלוסייה הוותיקה בתחום התעסוקה והדיור, ברמת המחויבות האישית לסיוע לעולים ובתפיסת המרחק החברתי מהם. סקרי דעת קהל נוספים שנערכו בקרב הציבור היהודי הוותיק בשנים 1994-1997 (גיל 1994; שוורצולד וטור-כספא 1997; ודנה, 1997; Lemish, 2000) מאפשרים לנו לבחון את המשך התהליך. סקרים אלה מצביעים על התגברות העימות בין ותיקים לעולים, המתבטא בעמדות השליליות כלפי העולים בקרב הציבור הוותיק בתחומים שצוינו, ועל התגבשותם של סטראוטיפים שליליים כלפי העולים מברית המועצות לשעבר. לאמצעי התקשורת בישראל יש תרומה משמעותית בנדון, בעיקר בקרב אותו ציבור אשר אינו מקיים מגע ישיר עם עולים (Lemish 2000). דימויה של אוכלוסיית העולים כמעורבת בפשע מסוגים שונים ותיוגן של העולות כזונות ומספקות שירותי מין זוכים לבולטות, הן בעיתונות והן בסקרי דעת הקהל שצוינו. צל כבד הוטל על עלייה זו, על אף ההון האנושי המשמעותי שהביאה עמה, הון אשר זכה עם ראשית גל העלייה להערכה ולציפיות אופטימיות לתרומה לכלכלת ישראל ולשיפור בה (שי ודוכין, 1990). 53% מהנחקרים בציבור היהודי הוותיק ב-1997 הסכימו כי 'התעודות המקצועיות של העולים חסרות ערך ואפילו מזויפות' (ודנה 1997). במרבית הסקרים שצוינו אפשר למצוא קשר מובהק בין אינדיקטורים סוציו-כלכליים והרגשות מצוקה בתחומי תעסוקה ודיור ובין העמדות שנקטו כלפי העלייה והעולים. ממצאים אלה מחזקים את אפשרויות ההסבר בהתאמה לתאוריית האיום המוכלל (שוורצולד וטור-כספא 1996; Stephan & Stephan 1996a, 1996b), שראשיתה עוד בעבודותיו של שריף (Sheriff 1966). תאוריה זו גורסת שעמדות ודעות קדומות כלפי מהגרים קשורות בשלושה מקורות של איום נתפס שחווה האוכלוסייה המקבלת את המהגרים: א. איום ראי המתפתח מחשש לפגיעה פיזית, פגיעה כלכלית-תעסוקתית או פגיעה בשירותים לאזרח, על ידי המהגרים ב. איום סימבולי המתפתח עקב חשש לפגיעה בנורמות, בערכים או בתרבות החברה המקבלת ג. איום בין-אישי המתפתח עקב חשש ממפגש עם המהגרים ומיחסי גומלין עמם. אולם גם בתקופה שצוינה, אמצע שנות התשעים, שניכרת בה החרפה בעמדות השליליות כלפי העלייה וכלפי העולים מברית המועצות לשעבר, עדיין נמצא כי חלק משמעותי של הציבור הוותיק מצפה להשפעות חיוביות של העלייה, בעיקר בתחומי התרבות והכלכלה (גיל 1994; ודנה 1997), אם גם ציפיות אלה פחותות משמעותית בעצמתן מאלה שליוו את ראשית גל העלייה (שי ודוכין 1990). בסקרים שנערכו מאוחר יותר, בשנים 1999 ו-2003, חיווה הציבור הוותיק את דעתו אשר למידת המימוש של הציפיות שצוינו, ובכללן ציפיות בתחומים נוספים, כמו שמואב להלן:

לוח 5

'כיצד אתה מעריך את השפעת העלייה מברית המועצות לשעבר בתחומים
הבאים במדינה?'

תחום		התפתחות כלכלית		ביטחון		תרבות		מדע וטכנולוגיה		חיים פוליטיים		פשיעה	
מועד הסקר		ינואר 2003 ¹	ספטמבר 1999 ²	ינואר 2003	ספטמבר 1999	ינואר 2003	ספטמבר 1999	ינואר 2003	ספטמבר 1999	ינואר 2003	ספטמבר 1999	ינואר 2003	ספטמבר 1999
עמדה		11	19	11	22	11	36	17	48	5	9	2	6
חיובית מאוד		43	45	44	45	45	40	59	39	38	45	8	10
די חיובית		17	2	19	7	19	2	10	1	19	4	14	2
אין השפעה		13	18	13	9	13	10	2	3	21	23	40	35
די שלילית		6	7	6	5	6	7	2	3	5	8	24	38
שלילית מאוד		10	9	6	13	6	5	10	6	12	11	12	9
לא יודע		100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
סך הכול		100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

¹ לשם, הורוביץ וצמח 2003;

² דגני ודגני 1999א.

מהנתונים המובאים בלוח עולות שתי מסקנות:

- ב-1999 מציין יותר ממחצית הציבור היהודי הוותיק כי לעלייה מברית המועצות לשעבר השפעה חיובית במדינה (די חיובית עד חיובית מאוד) בתחומי המדע והטכנולוגיה (76%), התרבות (56%), הביטחון (56%) והכלכלה (54%). הערכה חיובית זו גוברת בכל אחד מהתחומים שצוינו בסקר 2003 (מדע וטכנולוגיה - 87%, תרבות - 76%, ביטחון - 66%, כלכלה - 64%). גם בתחום החיים הפוליטיים העריכו בשנת 2003 יותר ממחצית הנחקרים (54% לעומת 43% ב-1999) כי ההשפעה חיובית. תרומת העלייה בתחום המדע והטכנולוגיה, אשר זכתה להכרה ברורה בסקרים אלה, עלתה גם בסקר שערכו ליסיצה ופרס בקרב הציבור הוותיק ב-1999 (ליסיצה ופרס 1999).
- לצד הערכת ההשפעות החיוביות של העלייה, מציין יותר ממחצית הציבור היהודי הוותיק את ההשפעות השליליות של העלייה בתחום הפשיעה, הן ב-1999 (64%) והן ב-2003 (73%). חלקו של הציבור המציין השפעה שלילית מאוד של העלייה בתחום זה גובר ב-2003. כמו שצוין, תפיסה זו רווחה בציבור הוותיק מ-1992, והיא חוזקה ותוחקה על ידי העיתונות (לשם 1993; ודנה 1997; Lemish 2000).

יש לציין את דפוס הקשרים שנמצא בסקר שנערך בראשית שנת 2003 (לשם, הורוביץ וצמח 2003) בין מאפיינים סוציו-דמוגרפיים ובין המדד הכולל המסכם את הערכת תרומת העלייה מברית המועצות לשעבר. מתברר שוב כי קיים קשר חיובי בין קבוצת הגיל ובין

הערכת תרומת העלייה (ההערכה חיובית יותר בקרב המבוגרים יותר ונמוכה יותר בקרב הצעירים יותר). קשר חיובי מסוג זה נמצא גם עם רמת החיים של המרווייין; ככל שרמת חייו גבוהה יותר, כן עמדו חיוביות יותר ומכירות בתרומת העלייה מברית המועצות לשעבר. עוד נמצא כי מרוויינים ממוצא מערבי מייחסים לעולים תרומה חיובית יותר מאשר האחרים. לעומת זאת נמצא קשר שלילי ישיר בין הקרבה לדת ובין הערכת תרומת העלייה; ככל שמתרחקים מהדת, כן גדלה ההערכה שתרומת העולים מברית המועצות לשעבר לחברה ולמשק בישראל חיובית יותר.

מגמה זו של עמדות חיוביות של הציבור הוותיק כלפי העלייה מברית המועצות לשעבר, מתוך הכרה בתרומתה הרבת-חומית לחברה, הניכרת בלוח 5, באה לידי ביטוי בסקר שנערך ב-1999, ומתחזקת בסקר שנערך ב-2003, והיא מעניקה אישור מסוים לראשיתו של שלב נוסף במודל יחסי הגומלין בין אוכלוסייה מקבלת ובין מהגרים, אשר הוצע, כמו שצוין לעיל, עוד בראשית המאה שעברה (Park & Burgess 1921). שלב זה מבטא השלמה והכרה בקבוצת המהגרים כחלק אינטגרלי מהחברה הסובבת עם תום שלב העימות בין האוכלוסייה הוותיקה לחדשה, אשר בלט, כמו שצוין לעיל, בעמדות הציבור הוותיק ובכלי התקשורת בשנים 1992-1997. הכרה זו בקבוצת העולים מברית המועצות לשעבר כחלק אינטגרלי מהחברה הישראלית עולה גם בהיבטים נוספים שנחקרו בסקר האחרון (לשם, הורובין וצמח 2003). היא בולטת בהכרה בהשפעת עלייה זו על תחום החינוך במדינה - 60% מהנחקרים ציינו כי לעלייה מרוסיה השפעה חיובית על רמת החינוך במדינה (17% חיובית מאוד ו-43% די חיובית); 50% מהנחקרים גם מביעים הסכמה לאמירה הטוענת כי 'התלמידים העולים מרוסיה תורמים להעלאת הרמה בבתי הספר התיכוניים בארץ' (27% הסכימו בהחלט ו-23% די מסכימים). מן הראוי לציין גם את מידת ההסכמה לטענה כי 'החיילים העולים מרוסיה תורמים תרומה חשובה ליחידות הקרביות בצה"ל' (מסכימים בהחלט - 48%, די מסכימים - 25%). למקרא נתונים אלה, מן הראוי לשאול אם משמעותם כי הציבור הוותיק בישראל שוב אינו תופס את אוכלוסיית העולים כאיום, אם בהיבט הלאומי, או בהיבט הסימבולי, בהתאמה לתאוריית האיום המוכלל. ממצאי הסקר מצביעים כי יקשה לקבל מסקנה זו. מהממצאים מתברר כי לצד ההכרה הגוברת בתרומת העלייה מברית המועצות לשעבר והשפעתה החיובית על תחומי חיים מרכזיים במדינה, נמצאו גם עדויות ברורות למוקדי מתח ביחסי ותיקים-עולים; חלק משמעותי מהנחקרים רואים בעולים איום לאומי וסימבולי על האוכלוסייה הוותיקה. בתחום האיום הלאומי ניתן להתייחס לתחומי הפשיעה והתעסוקה. כמו שצוין לעיל (לוח 5), לדעת הוותיקים, העולים מברית המועצות לשעבר הם איום של ממש על הסדר הציבורי במדינה, בתרומתם לפשיעה. מלבד זאת, לדעת 46% מהוותיקים, העולים תופסים מקומות עבודה של ישראלים ותיקים (40% מסכימים לכך בהחלט), ולדעת 43%, לעולים השפעה שלילית על מצב התעסוקה במדינה (17% מציינים השפעה שלילית מאוד). האיום בתחום הדיור נתפס כמזומצם יותר בתקופת הסקר. בתחום האיום הסימבולי ניתן להתייחס לאיום על המשטר במדינה ולאיום על זהותה היהודית. בתחום האיום על המשטר, אנו מוצאים כי 48% מהנחקרים מציינים כי קיומן של מפלגות רוסיות אינו רצוי (33% מסכימים

בהחלט לכך), ולדעת 43%, העולים אינם מבינים את הדמוקרטיה בשנותיהם הראשונות בישראל, ולכן יש למנוע מהם זכות בחירה (30% מסכימים לכך בהחלט). כמו שצוין בלוח 5, לדעת 31% מהנחקרים, לעולים תרומה שלילית לחיים הפוליטיים במדינה. עוד לפי סקר זה, 52% מהנחקרים סוברים כי על פי ההלכה, אין לתת ללא יהודים זכות עלייה לישראל (38% מסכימים לכך בהחלט). הרגשות איום אלה מפני העולים בולטות יחסית בקרב יוצאי עדות המזרח, בעלי הכנסה נמוכה מהממוצע, חרדים ודתיים. אם כן, קיומם של מוקדי מתח אלה ביחסי ותיקים-עולים והרגשות האיום של חלק משמעותי מהוותיקים בנוגע לעולים ולעלייה מברית המועצות לשעבר, לצד השיפור הניכר בעמדות האוכלוסייה הוותיקה כלפי העולים בשנת 2003, הן לעומת 1999 והן לעומת שנים קודמות, משמעותו שאין די בתאוריית האיום המוכלל כדי להסביר את יחס האוכלוסייה הוותיקה לעולים מברית המועצות לשעבר, או שמה ייתכן שדפוס זה של יחסים בין ותיקים לעולים, המתגלה בראשית שנת 2003, איננו שולל את ההסבר שתאוריית האיום המוכלל מספקת, אלא מחייב גישה אליה מזווית נוספת. ואכן, מתברר כי גורם נוסף עשוי להסביר את השינוי ביחס האוכלוסייה הוותיקה לעולים מברית המועצות. גורם זה הוא הגישה הרב-תרבותית של האוכלוסייה היהודית בישראל, או ליתר דיוק, השינוי שחל בגישה זו בשנים האחרונות. לשם וליסק (2001) מציינים כי אחד הגורמים אשר תרמו לתהליך השילוב של עולי ברית המועצות לשעבר בחברה הישראלית תוך כדי שימור זהותם הייחודית וגיבושם הקהילתי הוא השינוי שחל בתוכני הדרישות ובעצמת התביעות של החברה הישראלית בתחום החברתי-תרבותי כלפי עולים. שינוי זה מתבטא לדבריהם ביתר טולרנטיות כלפי העשייה התרבותית והתביעות התרבותיות של העולים מרוסיה. עם זאת, כמו שמציינים ליסיצה, פרס ובן-רפאל (2003) על בסיס ממצאיהם בסקר שנערך בקרב האוכלוסייה היהודית הוותיקה ביולי-אוגוסט 2000,

מלמדים הממצאים, כי גישת כור ההיתוך היא עדיין אידיאולוגיה דומיננטית המנחה את הוותיקים בהתייחסם אל העולים, אולם הטוטאליות של עמדה זו ירדה במידה ניכרת. ניכרת עדיין השפעת העקרונות ששלטו בכיפה בשנות החמישים; אז הועמדו העולים בפני תביעה לדה-סוציאליזציה, כדי להכין את הרקע לדה-סוציאליזציה (בריוסף 1970). כיום דורשים מן העולים הסתגלות, ללא דרישה מפורשת לנתק את עצמם מתרבות המוצא (עמ' 200).

לפי ממצאיהם, אמנם 14% בלבד מהאוכלוסייה היהודית הוותיקה מסכימים לאמירה כי 'לעולים אין שום תרומה לתרבות הישראלית', אבל יש הסכמה עקרונית של יותר ממחצית מהאוכלוסייה הוותיקה (57%) כי 'כל עולה צריך להתאים את עצמו לתרבות הישראלית'. אולם התכנסות תרבותית זו לעבר כור ההיתוך נתפסת כהדרגתית; רוב הציבור (65%) מסכים ש'ככל שהעולים חיים בארץ זמן רב יותר, כך הם צריכים להיות יותר ישראלים'. לדבריהם של ליסיצה, פרס ובן-רפאל (שם),

בניגוד לאידאולוגיה ששלטה בשנות החמישים, שהגדירה את תרבות עולי עדות המזרח כ'פרימיטיבית', רואים הוותיקים של היום בתרבות העולים מחבר המדינות תרומה

עולי ברית המועצות לשעבר בין התבדלות לשילוב בחברה הישראלית

פוטנציאלית לתרבות הישראלית. מול הדילמה אם להמשיך או להפסיק את העליה מחבר המדינות, תומך רוב לא גדול (53%) בהמשך העליה, ומוכן אפילו לשאת בעלות מסוימת שתבטא בפגיעה ברמת החיים של הוותיקים (עמ' 200).

חוקרים אלה מסכמים את עמדת הוותיקים העולה בסקר זה באמנם

העולים אינם מתבקשים עוד לשכוח את תרבותם ולהתנתק ממנה, אלא להוסיף עליה שכבה נוספת של תרבות ישראלית. נראה לנו שלמרות הכל יש בגישה זו אלמנטים של רב-תרבותיות. בין שלושת המודלים של קליטה (אסימילציה, סגרציה ואינטגרציה), הוותיקים מעדיפים בדרך כלל את מודל האינטגרציה, אם כי מקצתם מעלים גם דרישות לאסימילציה (שם).

מגמות אלה עולות גם בסקר שערכו לשם, הורוביץ וצמח (2003) בראשית שנת 2003 בקרב האוכלוסייה היהודית הוותיקה. סקר זה מעלה מצד אחד תביעה ברורה ל'ישראליות' בתחום התרבות והזהות, ומצד אחר מכיר במציאות החברתית המשתנה ובנוכחות קבוצות חברתיות-תרבותיות שונות במדינה. מצד אחד יותר ממחצית מהציבור היהודי הוותיק במדינת ישראל משקף במועד זה אוריינטציה 'חד-תרבותית' של 'כור היתוך'; תושבים אלה 'מסכימים בהחלט' עם הקביעות הבאות 'מדינת ישראל היא מדינה השייכת לישראלים, וכל מי שרוצה להתקבל בה צריך להיות ישראלי' (56%), 'כדי להיות ישראלי צריך לשרת בצה"ל' (90%), 'כדי להיות ישראלי יש לראות בישראל את הבית' (88%), 'כדי להיות ישראלי יש לשלוט בשפה העברית' (63%), 'כדי להיות ישראלי יש להתחבר עם חברים ישראלים' (59%), 'כדי להיות ישראלי צריך להכיר את ההיסטוריה של עם ישראל' (54%). מצד אחר בו-זמנית ניכרת אוריינטציה פלורליסטית רב-תרבותית בתשובות הבאות של האוכלוסייה הוותיקה – 56% מהנחקרים 'מסכימים בהחלט' עם הקביעה כי 'מדינת ישראל היא מדינה של קבוצות שונות, ואין עדיפות של קבוצה אחת על האחרות', ו-41% מהנחקרים 'מסכימים בהחלט' עם הקביעה כי 'רצוי שבמדינת ישראל יבינו שהמדינה משתנה, והיא לא כל כך ישראלית כפי שהיתה פעם'. ליסיצה, פרס ובן-רפאל (2003) מצאו שהשכלה, חילוניות ואשכנזיות מנבאים גישה סובלנית ורב-תרבותית כלפי העולים מברית המועצות לשעבר, ואילו חרדים ובני עדות המזרח מסתייגים מגישה זו. זאת ועוד, עם העלייה בגיל ניכרת גישה סובלנית יותר כלפי העולים וכלפי תרבותם. ליסיצה, פרס ובן-רפאל מסבירים את תגובות האוכלוסייה על פי שילוב של שתי תאוריות – האחת מבנית והאחרת תרבותית. התאוריה המבנית, הדומה למדי לתאוריית האיום המוכלל שצוינה לעיל, קושרת בין רמת הסובלנות הרב-תרבותית של הוותיקים כלפי העולים מברית המועצות לרמת הקונפליקט והאיום המבני של העולים על עמדתם של הוותיקים בסולם הריבוד החברתי, המוגדרת על ידי משתני רקע סוציו-אקונומיים: גיל, הכנסה, יישוב מגורים (עירית פיתוח או יישוב אחר), מצב תעסוקה והשכלה.

הכנסה נמוכה ומגורים בעירית פיתוח חושפים את הוותיקים המשתייכים לקטגוריות אלה לתחרות חריפה יותר על משאבים עם העולים. תחרות זו תורמת להתפתחות

גישות בלתי סובלניות כלפי העולים [...] לגיל יש גם משמעות מבנית: אחוז גבוה מן המבוגרים מבוססים מבחינה מקצועית וכלכלית, ועל כן אינם חוששים מתחרות של העולים [...] לעומת זאת, וותיקים צעירים, שטרם התבססו, מרגישים את עצמם מאויימים על ידי עולים הן בתחום היצרני והן בתחום הצרכני (בעיקר דיור ושירותים... משמעותה של ההשכלה בסולם הריבוד החברתי מתבטאת בכך שהמשכילים הם יותר מבוססים כלכלית ולכן פחות מאויימים מצד העולים (עמ' 201).

התיאוריה התרבותית מניחה כי ככל שהוותיק קרוב יותר לתרבותם של רוב העולים (אשכנזי, חילוני, משכיל), כך גישתו אליהם ולתרבותם תהיה חיובית יותר (עמ' 200).

בהתאם, בן עדות המזרח, דתי, בעל השכלה נמוכה יגלה סובלנות רבת-תרבותית נמוכה כלפי העולים.

כל ההשערות שצינו החוקרים ונרמזו לעיל מצאו אישוש אמפירי במחקר, ואין אפשרות להכריע בין שתי התאוריות. מכאן שלדעת החוקרים, על רמת הסובלנות של האוכלוסייה הוותיקה כלפי עולי ברית המועצות לשעבר משפיע שילוב של שני גורמים: (1) קונפליקט (או היעדרו); (2) דמיון (או שוני תרבותי), בהתאם:

הקבוצות החיוביות כלפי העולים מאופיינות בחוסר קונפליקט עימם ובדמיון אליהם (למשל, חילונים-משכילים-אשכנזים-אמידים), ואילו הקבוצות בעלות העמדות הבלתי סובלניות כלפי העולים מאופיינות בצירוף התכונות ההפוכות (חרדים-מעוטי השכלה-מזרחים-מעוטי אמצעים) (עמ' 201).

עם זאת, נראה שהעמדות החיוביות של חלק ניכר מהציבור הוותיק כלפי העולים מברית המועצות לשעבר, הבאות לידי ביטוי בסקר דעת הקהל שערכו בראשית שנת 2003 לשם הורוביץ וצמח (2003), והמצביעות על שיפור ניכר בתפיסות העולים והעלייה מברית המועצות לעומת סקרים קודמים, ובייחוד הסקר שערכו בתום שנת 1999 אל-חאג' ולשם (דגני ודגני 1999א), כמו שהוצגו בלוח 5, אינן יכולות להיות מוסברות אך ורק על בסיס שתי התאוריות שצינו. יש לזכור כי הן הסקר שערכו אל-חאג' ולשם (שם) והן הסקר שערכו ליסיצה, פרס ובן-רפאל (2000) קדמו ל'אנתפאדת אל-אקצה', ואילו הסקר שערכו הורוביץ, לשם וצמח (2003) נערך לאחר יותר משנתיים של אנתפאדה זו, ובצל המלחמה עם עיראק. בהתאם אפשר לפרש את יחסי הגומלין בין הוותיקים לעולים מברית המועצות לשעבר בהקשר כלל-חברתי, ובהתאמה נתפס האיום של עולי ברית המועצות על האוכלוסייה היהודית הוותיקה, או ליתר דיוק על קבוצות משנה בתוכה, על רקע כלל האיומים על האוכלוסייה היהודית בישראל, ובמרכזם העימות היהודי-ערבי. חלקים גדלים והולכים באוכלוסייה זו רואים בעימות זה מפרוץ 'אנתפאדת אל-אקצה' איום קיומי, איום בסיסי, שבולטותו ורמת האלימות הכרוכה בו מעמידה בצל, זמנית לפחות, עימותים בין-קבוצתיים פנימיים בחברה היהודית המתקיימים על בסיס קווי השסע בחברה הישראלית (הורוביץ וליסק 1990; ליסק 2000), ובהם קו השסע בין ותיקים לעולים חדשים. איום קיומי כוללני זה פועל ככוח צנטריפטאלי כנגד המגמות הצנטריפוגליות בחברה היהודית בישראל המבחינות בין ותיקים

לעולים, בין מזרחים לאשכנזים, בין דתיים לחילונים, בין תושבים למתנחלים, בין יושבי הפריפריה לתושבי המרכז, בין אוכלוסיות המצוקה לאוכלוסיות הרווחה, מתוך הדגשת הרגשת הזהות הפרימורדיאלית היהודית המשותפת לכל הקבוצות שצוינו; מיתון המגמות הסוגרטיביות הסקטוריאליות בחברה היהודית בישראל (יצבי 1999) וחיוק המכנה המשותף היהודי-לאומי כמרכיב בסיסי מגשר בזהות של כל אחת מקבוצות האוכלוסייה, ובכלל זה עולי ברית המועצות לשעבר (שומסקי 2001), כלומר אפשר לשער כי גם בקרב אותם יסודות באוכלוסייה הוותיקה המאוימים על ידי העלייה מברית המועצות לשעבר יש בעיותי הנוכחי הכרה בתרומה המשמעותית של העלייה לחוסן הלאומי הכולל על היבטיו השונים, והכרה זו מובעת על ידם, כמו שמצאנו בסקר של לשם, הורוביץ וצמח (2003), בו־זמנית עם מתן ביטוי להרגשות האיום הפנים-חברתי שעלייה זו מעוררת בקרבם.

הכרה זו בתרומתם של העולים מברית המועצות לשעבר מוצאת את ביטויה במועד זה גם בהכרה בחשיבות הקמת מסגרות לשיתוף פעולה בין ותיקים לעולים, ברמת היישוב (שם), כאשר הנכונות של הוותיקים לשיתוף פעולה עם עולי ברית המועצות לשעבר בראשית שנת 2003 משמעותית ביותר ומקיפה 71% מהאוכלוסייה הוותיקה מעל גיל 18 (לדעת 41% שיתוף פעולה זה 'חשוב מאוד' ולדעת 30% הוא 'די חשוב'). גם הערכת חשיבות התרומה הצפויה משיתוף פעולה זה בהיבטים השונים גבוהה ונעה בין 71% בהיבט שיפור רמת הספורט ביישוב, 70% המצפים לתרומה לרמת התרבות, 67% המצפים לכך ברמת החינוך ל-54% המצפים לתרומה משיתוף פעולה זה בתחום היוזמות הכלכליות ביישוב, הכרת התרומה הצפויה משיתוף הפעולה גבוהה יחסית בקרב יוצאי אירופה ואמריקה וצאצאיהם, נמוכה יותר בקרב יוצאי אסיה ואפריקה, ונמוכה עוד יותר בקרב ילידי ישראל בני הדור השני. בין המשתנים שצוינו נמצא גיל המרוויין כמסביר העיקרי של השונות בעמדות כלפי שיתוף פעולה בין ותיקים לעולים; גיל גבוה יותר תורם לעמדות המחייבות יותר שיתוף פעולה.

ד. סיכום

שנת 1999 סימלה את שיא גיבושה של קהילת העולים יוצאי ברית המועצות בישראל, ובה קרוב למיליון נפש; בתוך עשר שנים, מראשית גל העלייה ב-1989, מגיעים המהגרים מברית המועצות, בתהליך העצמה יוצא דופן לעומת יתר קבוצות המוצא בחברה הישראלית, לא רק לגיבוש חברתי, תרבותי וחינוכי ייחודי בחברה המקבלת אלא גם לגיבוש פוליטי פורמלי, המעוגן בעמדות מפתח בשלטון המקומי ובשלטון המרכזי, ולזהות קהילתית מובחנת (לשם וליסק 2001). עם זאת, עוד באותה העת, על אף ממצאי המחקר החברתי אשר ליווה את התגבשות הקהילה ועל אף התוצאות הדרמטיות של הבחירות לשלטון המרכזי ולשלטון המקומי, נשאלה השאלה

האם התגבשות הקהילה הרוסית היא תופעה קבועה? האם קהילה זו שהיא הגדולה ביותר, יחסית לכל קבוצות המוצא בחברה הישראלית [...] תתפוס בשלב ההתפתחות

השלישי שלה שהחל ב־1997, מקום קבוע במבנה הפלורליסטי האתני המתגבש והולך בישראל; או שלפניו תופעה חולפת המסמלת שלב מעבר בלבד בתהליך קליטתם של עולי ברה"מ לשעבר בחברה הישראלית, אשר יטעו בהמשך במרכיב האשכנזי הרחב של חברה זו (שם, עמ' 69).

תשובה לשאלה זו ספק אם אפשר לתת כיום, כאשר טרם חלפו ארבע שנים מאז הגיעה קהילת העולים לפסגת גיבושה ועצמתה הפוליטית, אולם סקירת המחקר החברתי מאז אותו מועד מגלה שינויים עקיבים לא מעטים, גם אם נקודתיים בכמה ממדים העשויים לנבא מגמות שינוי ביחסי הגומלין בין העולים כפרטים וכקבוצה ובין החברה הסובבת, המתבטאים בשינויים בדפוסי השילוב ודפוסי הזהות של העולים (ברי 2003; Ben-Rafael; Berry 1990). בממד המבטא את רמת המחויבות של העולים כלפי ארץ המוצא וכלפי תרבותה, הנתונים מצביעים על שימור תרבות, שפה וערכים מארץ המוצא ברמת הפרט, המשפחה והקהילה ועל קשרים פורמליים ובלתי פורמליים של העולים לארץ המוצא, מתוך חשיפה מתמדת לשפתה, לתרבותה ולערכיה. ככל שגילו של העולה גבוה יותר, כן שימור, חיבור וחשיפה זו גוברים בעצמתם. ליציבות היחסית בממד זה, שאפשר לעמוד עליה מתוך הנתונים הבלתי שיטתיים העומדים לרשותנו במועד זה, אפשר להוסיף את היציבות היחסית המתגלה בממד הבוחן את עמדתה של אוכלוסיית העולים בסולם הריבוד החברתי. בהיבט זה, כמו שאפשר לעמוד עליו מתוך מדדים סוציו-כלכליים לעומת האוכלוסייה הסובבת, ניכרים הפרשים משמעותיים בהכנסות ובהוצאות של אוכלוסיית העולים מברית המועצות לעומת כלל האוכלוסייה, נשמרים הריכוזים האקולוגיים של העולים בערים ושכונות פריפריה בסטטוס סוציו-כלכלי בינוני ומטה, ונמשך הניצול החלקי של ההון האנושי שמביאה עלייה זו, מתוך ניעות משמעותית כלפי מטה של חלק משמעותי מהמועסקים, על השלכותיה החברתיות והנפשיות. המשבר הכלכלי המתמשך והיעדר הצמיחה בכלכלה הישראלית אינם מבשרים שיפור בנדון, ותיתכן גם החרפה בפערים, עם תוצאות השחיקה בקצבאות והצמצומים בכוח אדם בענפי הייצור, הצריכה והשירותים. כאן המקום לציין כי קבוצת העובדים שנקלטה בשנים האחרונות רגישה יותר לפיטורים. עם זאת, הנתונים מצביעים גם על משקי בית לא מעטים שמצויים בהם שני מפרנסים לפחות, הנהנים מרמת הכנסות והוצאות גבוהה יחסית לחברה הסובבת, וגם על ניעות גאוגרפית מסוימת של האוכלוסייה המבוססת אל מחוץ לריכוזים האקולוגיים שצוינו.

לצד יציבות יחסית בשני הממדים שצוינו, ניכרים שינויים עקיבים ומקבילים בכל שלושת הממדים הבאים:

1. בהיבט הגיבוש הפוליטי של קבוצת העולים באוכלוסייה ניכרת בשנת 2003, לעומת שנת 1999, התפוררות משמעותית, בעיקר ברמה הארצית, וחלקית גם ברמה המקומית, של בסיסי הכוח האתניים הייחודיים של עולי ברית המועצות לשעבר, ושילוב המנהיגות הפורמלית של העולים ברמה הארצית, וחלקית גם ברמה המקומית, במפלגות וברשימות המקומיות המייצגות את כלל האוכלוסייה. גם במישור החוץ-פרלמנטרי, במסגרת הארגונים האתניים לשינוי חברתי אנו צופים שיתוף פעולה גובר והולך עם תנועות לשינוי חברתי הפעילות בכלל האוכלוסייה.

עולי ברית המועצות לשעבר בין התבדלות לשילוב בחברה הישראלית

2. בהיבט תפיסת העולים את החברה הישראלית ותרבותה מסתמנים השינויים הבאים:
א. הרגשת שיפור ביחס הישראלים כלפי העולים
ב. שיפור הדרגתי ברכישת השפה העברית, בעיקר בקרב צעירים ופרופסיונלים שהשתלבו בתחומם בשוק העבודה
ג. חיזוק המרכיב הישראלי-לאומי בזהותם של העולים, אם גם לא בהכרח, מתוך החלשת המרכיב הרוסי בזהותם הכוללת
ד. התחברות גוברת לנרטיב הציוני-הלאומי ההגמוני, על בסיס פרשנות תרבותית רוסי-סובייטית.

3. בהיבט תפיסת החברה הישראלית את העולים מברית המועצות לשעבר מסתמנים השינויים הבאים:

א. ברמה הערכית-נורמטיבית ניכרת הכרה גוברת בחינוכיות העלייה, ובכלל זה בחינוכיות העלייה מברית המועצות לשעבר
ב. במישור הסובייקטיבי נכון חלק גדול יותר של הציבור הוותיק לקרבה חברתית עם העולים מברית המועצות על היבטיה השונים: בעבודה, במגורים, בחברות וגם בוגיות. חלק משמעותי של הציבור הוותיק אף אינו מוצא כל שוני בין מפגש עם עולה מברית המועצות לכל מפגש חברתי אחר
ג. בקרב הציבור הוותיק ניכרת עלייה משמעותית בתפיסת תרומתה של העלייה מברית המועצות למדינה בתחומים השונים, ובעיקר במדע, בטכנולוגיה, בתרבות וביחידות הקרבות בצה"ל. מתוך ציון תרומתה השלילית של העלייה בתחום הפשיעה
ד. מסתמנת נכונות גבוהה לשיתוף פעולה עם עולי ברית המועצות לשיפור איכות החיים במישור המקומי בתחומי הספורט, חינוך, תרבות ויזמות כלכלית
ה. ניכרת התחזקות אוריינטציה פלורליסטית רבת-תרבותית בקרב האוכלוסייה הוותיקה והכרה במציאות החברתית התרבותית המשתנה, ללא ויתור על תביעה להיטמעות בחברה הישראלית.

יש לציין כי שינויים אלה בחברה הישראלית הוותיקה בהתייחס לעלייה מברית המועצות לשעבר ניכרים יותר בקרב המבוגרים יותר, המשכילים יותר והחילונים, ואילו בקרב הצעירים יותר, המשכילים פחות והדתיים יותר ניכרות עמדות חיוביות פחות כלפי העולים, הקשורות בהרגשות איום תרבותי או חומרי מעלייה זו, וכן איום פיזי בתחומי הסדר הציבורי. לשינויים שצוינו השלכות אפשריות על דפוסי יחסי הגומלין בין עולי ברית המועצות ובין סביבתם וגם על דפוסי זהותם. שימור התרבות, השפה והמחויבות כלפי ארץ המוצא ברמת הפרט והקבוצה, תורמים לשימור המסגרת הקהילתית המגובשת ברמה המקומית, הארצית והבין-לאומית בקרב עולי ברית המועצות. עם זאת, התפוררות המסגרות הפוליטיות והמנהיגות הפוליטית ברמה הארצית, והיחלשותן ברמה המקומית, מקנה לקהילה הרוסית בישראל מאפיינים של קהילה תרבותית-חברתית, ומחלישה את הסממנים הסקטוריאליים שהסתמנו בה בשנים 1996-1999. החלשת הסקטוריאליות משמעותה גם החלשת גורמי מעכבים ביחסי הגומלין, ובעיקר בדיאלוג התרבותי בין הקהילה הרוסית ובין סביבתה

החברתית-תרבותית. מלבד זאת, דיאלוג זה גם מתמרץ על ידי התפיסה החיובית הגוברת בקהילת העולים בנוגע ליחס הסביבה כלפיה. עם זאת, קיבוע עמדתה הנמוכה יחסית של קבוצת העולים בסולם הריבוד החברתי בהיבטים האקולוגיים, הכלכליים והתעסוקתיים מגבירה את הגורמים המעכבים דיאלוג ויחסי גומלין אלה, ומגבירה את ההסתגרות בקבוצה. יש לשים לב גם שבהיבט האקולוגי ממוקמים ריכוזים משמעותיים של עולי ברית המועצות ביישובים העירוניים הפריפריליים ובשכונות הפריפריליות של מדינת ישראל, בקרבה מיידית לאותן קבוצות אוכלוסייה ותיקה המרגישות מאוימות על ידי עלייה זו, וקרבה זו איננה תורמת לדיאלוג ברמה המקומית. אולם אי-אפשר להתעלם מהשיפור הכולל בעמדות כלפי עולי ברית המועצות בקרב הציבור הישראלי הוותיק בכללותו, אם ברמה הנורמטיבית, אם ברמה הסובייקטיבית ואם ברמת ההתנהגות, מתוך נכונות לקרבה חברתית ולשיתוף פעולה רבת-תחומי ברמה המקומית עם אוכלוסיית העולים. מלבד זאת, אי-אפשר להתעלם מהתחזקות הגוברת של המרכיב הישראלי בזהותם של העולים, אשר היה בעבר בעל צמחה שולית ומשנית לעומת המרכיב היהודי והמרכיב הרוסי בזהות הכוללת של העולים.

שינויים אלה, אשר אותרו במחקר החברתי של אוכלוסיית העולים מברית המועצות לשעבר ומסביבתה החברתית בשנים 1999-2003, מצביעים על מערכת מורכבת של כוחות דוחפים ומעכבים ביחסי הגומלין בין העולים לחברה המקבלת, העשויים לתרום בקרב העולים, ברמת הפרט והקבוצה, לגיבוש אוריינטציות או דפוסים של השתלבות בחברה הסובבת, השונים במידה מסוימת מאלה שרווחו עד 1999, ובעיקר לשכיחות שונה של דפוסים אלה. לשם וליסק (2001), על בסיס המחקר החברתי של אוכלוסיית העולים וסביבתה החברתית בשנים 1996-1999, ציינו כי

אסטרטגיות הקליטה של הקהילה כלפי החברה הסובבת ותרבותה, על פי הממצאים שברשותנו, נעה מקוטב אחד בו מושם הדגש על חשיבות תרבות המוצא ושימורה תוך דחיית תרבות החברה הסובבת בישראל מעבר למתחייב בתחום הצרכים האינסטרומנטליים (דיור, תעסוקה, תקשורת עם שירותים וכד'), שהוא דפוס 'התבדלות'; ועד לקוטב השני, בו ניתן דגש זהה לתרבות המוצא ולתרבות החברה הסובבת, אגב הכרה בחשיבות הכוללת של תרבות החברה הסובבת ומעורבות בה, שהוא דפוס ה'שילוב'. נמצא כי העיתונות הרוסית הרואה אור בישראל וזוכה לחשיפה גבוהה, מעבירה במידה רבה מסרים של 'התבדלות', וקוראיה גם הם מסוייגים במידות שונות ממעורבות בחברה הישראלית ובתרבותה. עמדות אלה רווחו במיוחד במחצית הראשונה של שנות ה-90, אך גם במחצית השנייה הן זוכות לתמיכה רבה באוכלוסייה. עם זאת, ניתן לאתר בקרב המנהיגות הפוליטית של הקהילה בכנסת ובממשלה ביטויים ברורים של אסטרטגיית 'שילוב'. גם בקרב אוכלוסיית העולים, זוכה דפוס זה של יחסים בין קבוצתיים לתמיכה משמעותית, אם גם מצומצמת יותר מקודמו. דפוס זה של 'טמיעה', תוך ויתור על תרבות המוצא ומחויבות לתרבות הקולטת בלבד, נראה בשלב זה כבלתי שכיח (עמ' 69).

מסקנה זו העניקה את הבכורה בתקופה שהסתיימה בשנת 1999 לאסטרטגיית ה'התבדלות', אולם היא מחייבת לדעתנו הערכה מחודשת בשל ממצאי המחקר החברתי בשנים 1999-2003, שצוינו לעיל בהתאם לממדים השונים. ממצאים אלה מעלים את הסברה כי הדפוס הרווח כיום ברמת הפרט והקבוצה גם יחד הוא דפוס ה'שילוב', ודפוס ה'התבדלות' נעשה משני (את הסברה הזאת יש לאשש במחקר מקיף בקרב אוכלוסיית העולים). דפוס ה'התבדלות' עשוי להתגלות, כמו שצוין לעיל, בקרב אוכלוסיות עולים שעמדתם בסולם הריבוד החברתי נמוכה יחסית ותפיסתם את החברה הסובבת ואת תרבותה שלילית יחסית. דפוס זה עשוי לאפיין במיוחד את 'עולי הקווקז', שהם פריפריה כפולה מבחינה חברתית וכלכלית, הן בקהילת העולים מברית המועצות לשעבר והן בחברה הישראלית הסובבת. דפוס זה עשוי לאפיין גם את האוכלוסייה הלא יהודית והמעורבת, אשר הגיעה במסגרת העלייה מברית המועצות, הן לנוכח ההסתייגות מהצטרפותם לחברה בישראל המושמעת ברמה הלאומית והן לנוכח היחסים העוינים עם אוכלוסיות דתיות-חרדיות-מזרחיות בריכוזים לא מעטים במדינה; בייחוד לנוכח המצוקה הכלכלית הגוברת בציבור זה, שרובו הגיע לישראל מ-1995 ואילך, בעקבות המשבר הכלכלי המתמשך. משבר זה, המחריף בייחוד באזורי הפריפריה בדרומה ובצפונה של הארץ, שם מרוכזים כמחצית מציבור העולים וחלק משמעותי מהציבור הוותיק בעל העמדות השליליות יחסית כלפי העלייה והעולים מברית המועצות, עשוי גם הוא להוליך לשכיחות יתר של הדפוס המתבדל. עם זאת, ממצאי המחקרים שדווחו לעיל, הן בקרב ציבור העולים והן בקרב הציבור הוותיק, מעניקים בסיס סביר להניח כי הדפוס הרווח בציבור העולים מברית המועצות לשעבר איננו נמנה עם הדפוס המתבדל שצוין לעיל אלא הוא דפוס ביניים אינטגרטיבי ('שילוב') המשלב בין מחויבות לארץ המוצא ולזהותה ובין מחויבות לחברה החדשה בישראל ולזהותה. הסבירות להופעתו של דפוס זה גברה בייחוד בשנים 2000-2003, שכאמור, ניכרו בהן – הן בציבור העולים והן בציבור הישראלי הוותיק – עמדות חיוביות יותר, לעומת תקופות קודמות, של כל אחת מהקבוצות כלפי רעותה. דפוס זה עשוי להיות רווח בייחוד בקרב אוכלוסיית העולים מברית המועצות לשעבר, שהגיעה בראשית העלייה והתבססה במרכזים העירוניים הגדולים או בסביבתם הקרובה, תוך כדי שיפור מתמשך לאורך זמן ברמת חייהם וצמצום הפערים בינם ובין רמת החיים הממוצעת באזורים אלה, או יותר מכך. דפוס אינטגרטיבי זה של 'שילוב' עשוי להופיע בכמה דפוסי משנה שבסיסם מצרף (additive multiculturalism); מצד אחד עשוי להופיע הדפוס ה'רב-לאומי', שהוא בעיקרו דפוס מצרפי המאפשר קיום בו-זמני של מחויבות וזהות, הן של ארץ המוצא והן של החברה החדשה וגם של זהויות נוספות, בלא מתח פנימי. הופעתה של כל זהות ודפוס התנהגות מותנה בסביבה שהפרט או הקבוצה פועלים בה. בדרך זו הפרט עשוי להפגין 'רוסיות' בסביבה אחת ו'ישראליות' בסביבה אחרת וגם 'קווקזיות' או 'בוכריות' בסביבות אחרות, בלא עימות בין זהויות והמחויבויות השונות; מצד אחר דפוס אינטגרטיבי זה עשוי להיות מופגן בדפוס ה'היברידי' או תערובתי, בין המחויבות של ארץ המוצא וזהותה ובין זו של הארץ החדשה, כאשר אל הליבה של הזהות האתנית הרוסית-יהודית בקהילת העולים חודרים יסודות ישראליים, ובכללם השפה העברית, ועולה תרבות שלישית המפגינה

מערכת קוהרנטית של ערכים ושל דפוסי התנהגות, שהם תערובת של היסודות הקודמים. דפוס זה בא לידי ביטוי מצד אחד בהשתלבות העולים מברית המועצות לשעבר במוסדות ובארגונים שהוקמו ושמשרתים את כלל האוכלוסייה בתחומים מגוונים, ומצד אחר בהשתלבות ותיקים ילידי הארץ במוסדות ובארגונים שהוקמו לראשונה על ידי העולים כמערכות אתניות – רוסיות אקסקלוסיביות. תהליכים אלה, המייצגים את הדפוס ההיברידי, ניכרים לעין בשנים האחרונות (2000-2003) בישראל, בעיקר בתחומי התרבות, האמנות, החינוך והפוליטיקה ברמה הארצית והמקומית, והם תורמים ליצירת תרבות שלישית חדשה, רוסית-ישראלית או ישראלית-רוסית במרחב התרבותי בישראל. הורוביץ, שמאי ואילטוב (2003), במחקרם על התגבשות קהילת העולים בקצרין, מעלים אפשרות לקיומו של דפוס משנה נוסף במסגרת דפוס ה'שילוב'. דפוס זה, שהם מכנים אותו 'מודל האתניות הלאומית', קרוב למדי לדפוס הרב-לאומי שצוין לעיל. 'לפי מודל זה, לעולים יש זיקה חזקה לארץ מוצאם, אך גם הרגשה לאומית יהודית ולחלופין, ישראלית חזקה' (עמ' 240). מודל זה, או דפוס זה, הוא המאפיין לדברי החוקרים את הקבוצה המנהיגה את הקהילה הרוסית בקצרין. את הקבוצה הזאת, המחזיקה בזהות רוסית וישראלית גם יחד, החוקרים מכנים 'ישראלים רוסים' או 'רוסים ישראלים'.

העולים השייכים לקבוצה זו מגלים השלמה עם הזהות הישראלית או קבלתה, מתוך ההבחנה שכאן הבית שלהם. הזהות הישראלית בנויה מקשר יומיומי ורצוף שהתחיל באולפן ונמשך בכל תחומי החיים [...] תחושת השותפות במאבק על הגולן משמשת מקור הזדהות עם מדינת ישראל [...] ואולם, המשתייכים לקבוצה זו חשופים לתרבות, לעיתונות ולטלוויזיה בשתי השפות [...] הזמינות של התרבות הרוסית מאפשרת לשמר את הזהות הרוסית. לטענתם, הם אינם מרגישים דיסוננס בכך. (עמ' 237-238).

דפוס משולב זה מתגלה בקצרין לא רק ברמת הפרט אלא גם ברמת הקהילה; בעקבות יחסי הגומלין בין הקהילה הרוסית במקום ובין הקהילה הישראלית הוותיקה נוצר מודל של העצמה דו-קוטבית. במודל זה מצד אחד הקהילה הוותיקה מעצימה ומסייעת לקהילת העולים בגיוס משאבים ובמתן מענים לצורכיהם המיוחדים, ומצד אחר קהילת העולים מעצימה את הקהילה המקומית בתחום הכלכלה, בתחום המדע, בתחום החינוך, בתחום האמנות וגם בתחום האידאולוגי-פוליטי (שם). עם זאת, קשה להכליל מדפוס השילוב הייחודי שהפתח ורווח בקצרין ברמת הפרט והקהילה, על שכיחותו בריכוזים נוספים של יוצאי ברית המועצות לשעבר בישראל, בלא מחקר נוסף מקיף יותר. למרות זאת, יש לציין כי גם בתנאים המיוחדים של הקהילה האידאולוגית הקטנה בקצרין, שבה המגע בין הוותיקים לעולים היה אינטנסיבי למדי, לא בלט דפוס ה'היטמעות', הכרוך בויתור על תרבות המוצא, אם גם אפשר לאתרו, בעיקר בקרב בני הדור הצעיר שבילו בישראל את מרב שנותיהם. דפוס זה, אף שהוא זוכה להעדפה של קובעי המדיניות, בעיקר בתחום החינוך, וכן של האוכלוסייה היהודית הוותיקה בכללותה, אין לצפות לשכיחות גבוהה בהופעתו בקרב אוכלוסיית העולים בכללותה בשל היחס החיובי והזיקה הבלתי מודעת לעתים שמגלים גם כיום חלק משמעותי מהעולים מברית

המועצות לשעבר, ובכללם הצעירים, לתרבות ארץ המוצא, לערכים, לנורמות ולאורח החיים הנגזרים ממנה, המקבלים חיזוק נוסף במערכות היחסים הפורמליות והבלתי פורמליות בקרב אוכלוסייה זו, ובכללן מערכות תקשורת ההמונים בקהילה המגבשות ומחזקות את הרכיב הרוסי בזהותם של העולים, גם אם הן מעבירות, בז'מנית, תכנים ישראליים-לאומיים. כיום קשה לקבוע אם דפוס ה'שילוב' המסתמן על בסיס המדדים שצוינו כאסטרטגיה הדומיננטית של יוצאי ברית המועצות ביחסיהם עם החברה המקבלת ברמת הפרט והקהילה יימצא בפועל כדפוס רווח במחקר אמפירי מקיף או שמא, כמו שמציעה הורוביץ (Horowitz, 2001), אין הדפוסים או האסטרטגיות של העולים ביחסי הגומלין עם החברה הסובבת מוציאים זה את זה, ויהיה אפשר לאפיין אך ורק את האסטרטגיה שהפרט או הקהילה נוקטים במפגש מסוים עם החברה הסובבת, ובעצם נסיבות וסביבות שונות עשויות להבליט דפוסים או אסטרטגיות שונות מכל המגוון שצוין. מלבד זאת, אי-אפשר לקבוע עד כמה המדדים שהצביעו מצד אחד על פתיחות רבה יותר של העולים כלפי הסביבה ומצד אחר על פתיחות רבה יותר של הסביבה כלפי העולים, מצביעים על שינוי קבוע ביחסים הבין-קבוצתיים או על שינוי זמני בעקבות האיום הכולל הכרוך באנתפתד אל-אקצה'. מלבד זאת, אין ברור אם ההיצמדות לתרבות ארץ המוצא ולזהותה, כציר מרכזי של כלל מרכיבי הזהות, תחזיק מעמד לאורך זמן עם התפתחותו של הדור הצעיר, אשר נולד בארץ או בילה בה את מרבית שנותיו. עם זאת, אפשר להבחין בבירור גם כיום כי בקבוצת יוצאי ברית המועצות לשעבר, ברמת הפרט וברמת הקהילה, חלו בשנים האחרונות תהליכי תמורה המשלבים ומקרבם בינה ובין סביבתה החברתית-תרבותית, הנמצאת גם היא בתהליכי שינוי ותמורה מתמידים.

מקורות

- אדוני, חנה ועקיבא כהן, 2003. 'צריכת תקשורת והבניה חברתית של זהויות בקרב הקהילה ה"רוסית" בישראל', יהודי ברית המועצות לשעבר בישראל ובתפוצות, 20-21, עמ' 205-216.
- אדלר, שמואל ועקיבא כהן, 2003. סקר עמדות בקרב עולים מבריה"מ לשעבר שעלו מ-1989, המשרד לקליטת עלייה, האגף לתכנון ומחקר, ירושלים.
- אלדשטיין, ארנון, 1999. דפוס עבריינות וסטייה חברתית בקרב בני נוער יוצאי אתיופיה בישראל, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- אפשטיין, אלק ד', 2003. 'התרחקות למרות ההידמות: היחסים בין בני נוער ילידי הארץ וילידי ברית המועצות לשעבר', יהודי ברית המועצות לשעבר בישראל ובתפוצות, 20-21, עמ' 217-240.
- בר-יוסף, רבקה, 1970. 'דסוציאליזציה ורסוציאליזציה', בתוך: משה ליסק, בוורלי מזרחי ועפרה בן-דוד (עורכים), עולים בישראל, אקדמון, ירושלים, עמ' 41-59.
- ברי, ג'ון, 2003. 'מכור היתוך לרב תרבותיות: השלכות למערכת ההשכלה הגבוהה ולהכשרת

- עובדי רווחה וחינוך', בתוך: אלעזר לשם ודורית רואר-סטריאר (עורכים), שונות תרבותית כאתגר לשירותי אנוש, מאגנס, ירושלים, עמ' 112-124.
- גיל, רפי, 1994. סקר דעת קהל בנושא יחס האוכלוסייה היהודית בארץ כלפי העלייה והעולים, תל אביב, מכון פורי.
- גלילי, לילי, 18.06.2003. 'המטרה: להשאיר את העולים בליכוד תמיד', הארץ.
- גלילי, לילי, 20.07.2003. 'מפולגים וחסרי מוטיווציה צועדים העולים אל הבחירות', הארץ.
- גלילי, לילי, 17.08.2004. 'הייצוג של העולים במבחן "להיות או לחדול"', הארץ.
- גלילי, לילי, 30.10.2003. 'גסיסתה של המהפכה הרוסית', הארץ.
- דגני, אבי ורינה דגני, 1999. מחקר עמדות בחברה הישראלית, גאוקרטוגרפיה, המכון למחקר מרחבי בע"מ, תל אביב.
- האז, הדסה, 1999. 'תרבות הפנאי בישראל', פנים, 10, עמ' 106-134.
- הורוביץ, דן ומשה ליסק, 1990. מצוקות באוטופיה: ישראל - חברה בעומס יתר, עם עובד, תל אביב.
- הורוביץ, תמר, 2001. 'התעצמותם הפוליטית של עולי ברית המועצות לשעבר בישראל', בתוך: משה ליסק ואלעזר לשם (עורכים), מרוסיה לישראל זהות ותרבות במעבר, הקיבוץ המאוחד - קו אדום, תל אביב, עמ' 100-123.
- הורוביץ, תמר ואלעזר לשם, 1998. 'יוצאי ברית המועצות לשעבר במרחב התרבותי בישראל', בתוך: משה סיקרון ואלעזר לשם (עורכים), דיוקנה של עלייה: תהליכי קליטתם של עולי ברית המועצות לשעבר 1990-1995, מאגנס, ירושלים, עמ' 291-331.
- הורוביץ, תמר, שמואל שמאי וזיניאדה אילטוב, 2003. הטמעה, דיאלוג והעצמה: ותיקים ועולים בקצרין, רמות - אוניברסיטת תל אביב, תל אביב.
- המשרד לקליטת העלייה 2002. דו"ח התפלגות עולים שעלו ארצה בין התאריכים 1.1.1989 עד 31.12.2002 לפי ישוב מגורים ביחס לסה"כ התושבים בישוב, ממויין לפי סה"כ עולים בישוב, אגף בכיר למערכות מידע, ירושלים.
- ודנה, יוסי, 1997. עמדות הציבור הישראלי כלפי העולים מברית המועצות לשעבר (דוח מחקר), מכון לסקרי דעת קהל 'שווקים פנורמה', תל אביב.
- זילברג, נרספי, 2003. 'יהודים רוסים בירושלים: קודים תרבותיים והפגנת אתניות', יהודי ברית המועצות לשעבר בישראל ובתפוצות, 20-21, עמ' 162-186.
- טלסקר, דצמבר 2000. סקר צפייה של עולי חבר העמים בטלוויזיה, מכון טלסקר, תל אביב.
- יודביצקי, מיכאל, 2002. שילוב תלמידים עולים במערכת החינוך, המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל, ירושלים.
- יציב, גדי, 1999. החברה הסקטוראלית, מוסד ביאליק, ירושלים.
- כהן, אריק, 1970. 'קהילה', בתוך: דוד כנעני (עורך), אנציקלופדיה למדעי החברה, כרך ה, ספריית פועלים, מרחביה, עמ' 210-213.
- להט, עמוס, 2003. התפוצה דוברת רוסית בעולם, הסוכנות היהודית לארץ ישראל, המחלקה לחמ"ע ומזא"ר (לחבר המדינות העצמאיות ולמזרח אירופה), ירושלים.

לוי, שלומית, חנה לוינסון ואליהוא כץ, 2002. יהודים ישראלים: דיוקן, אמונות, שמירת מסורת וערכים של יהודים בישראל 2000, אבי חי והמכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים. ליסיצה, סבינה ויוחנן פרס, 1999. עולי חבר העמים בישראל – גיבוש זהות ותהליכי אינטגרציה, מרכז יצחק רבין, תל אביב.

ליסיצה, סבינה, יוחנן פרס ואליעזר בן-רפאל, 2003. 'עמדות ותיקים כלפי עולי חבר המדינות: פרספקטיבה רב-תרבותית', יהודי ברית המועצות לשעבר בישראל ובתפוצות, 20-21, עמ' 187-204.

ליסק, משה, 2000. 'יחד שבטי ישראל? שסעים עיקריים בחברה הישראלית', בתוך: יעקב קופ (עורך), פלורליזם בישראל: מכור היתוך ל'מעורב ירושלמי, המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל, ירושלים, עמ' 27-54.

למ"ס, 2001. עולי חבר העמים – סטטיסטיקה, 17, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים, מדינת ישראל.

למ"ס, 2002. שנתון סטטיסטי לישראל – 2002, 53, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ירושלים, מדינת ישראל.

למ"ס, 2002. אוכלוסיית עולי ברית המועצות (לשעבר) נתונים נבחרים, 1999, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים, מדינת ישראל.

למ"ס, 2003. סקר הוצאות משק בית 2000, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים, מדינת ישראל.

לרנר, יוליה, 1999. 'דרך הדעת: מהגרים רוסיים באוניברסיטה', מחקר עיון, 5, לשם, אלעזר, 1993. 'האוכלוסייה הישראלית ויחסה לעולי שנות ה-90', בטחון סוציאלי, 40, עמ' 54-73.

לשם, אלעזר ומשה ליסק, 2001. 'התגבשותה החברתית והתרבותית של הקהילה הרוסית בישראל', בתוך: משה ליסק ואלעזר לשם (עורכים), מרוסיה לישראל: זהות ותרבות במעבר, הוצאת הקיבוץ המאוחד – קו אדום, תל אביב, עמ' 27-76.

לשם, אלעזר, תמר הורוביץ ומינה צמח, 2003. עמדות הצבור הוותיק כלפי העליה והעולים מברית המועצות לשעבר, מכון דהף, תל אביב.

נודלמן, רפאל, 2003. 'הדמוקרטיה הישראלית והעליה ה"רוסית"', יהודי ברית המועצות לשעבר בישראל ובתפוצות, 20-21, עמ' 105-143.

סמית, חנוך ורפי סמית, 1990. סקר דעת קהל בנושא העליה מרוסיה, סמית – מרכז מחקר, ירושלים.

פרילוצקי, אלכס, 6.11.2003. נובוסטי נידלי.

צמח, מינה, 2001. הקשר בין ישראל לתפוצות – סקר עמדות, מכון דהף, תל אביב. רוארסטריראר, דורית ומרים רוזנטל, 2001. 'תרבות במעבר: הבדלים בתחומי גידול ילדים ותרבותם: השלכות לתחומי החינוך והרווחה', בתוך: משה ליסק ואלעזר לשם (עורכים), מרוסיה לישראל – זהות ותרבות במעבר, הוצאת הקיבוץ המאוחד – קו אדום, תל אביב, עמ' 149-174.

- רוברמן, סוטה, 2002. שיבה של חייל יהודי הביתה: הגירה, זקנה ומאבקי זהות, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- רוזנבאום-תמרי, יהודית ונטליה דמיאן, 2002. עולי ברית המועצות לשעבר 2001 – השנה הראשונה בארץ – עולי יולי-ספטמבר 2001 מול עולי ינואר-מרץ 1995, עולי ספטמבר 1991 ועולי יולי 1990, המשרד לקליטת העלייה, האגף לתכנון ולחקר, ירושלים.
- רוטנברג, ודים, 2000. 'הזהות העצמית של היהודים מברית המועצות לשעבר בישראל', יהודי ברית המועצות במעבר, 4, עמ' 213-220.
- רטנר, אריה ודנה יגיל, 2002. תרבות החוק: מערכת החוק והמשפט בראי החברה הישראלית, מחקר אורך 2000-2002, המרכז לחקר פשיעה, משפט וחברה, אוניברסיטת חיפה, חיפה.
- שבתאי, מלכה, 1999. 'הכי אחי', מסע הזהות של חיילים עולים מאתיופיה, צ'ריקובר, תל אביב.
- שבתאי, מלכה, 2001. בין רגאיי לראפ: אתגר ההשתייכות של נוער יוצא אתיופיה בישראל, צ'ריקובר, תל אביב.
- שוורצולד, יוסף ומיכל טור-כספא, 1997. 'הקשרו של האיום המוכלל לדעות קדומות על עולים מברית המועצות לשעבר ומאתיופיה', מגמות, לח (4), עמ' 504-527.
- שומסקי, דימיטרי, 2001. 'אתניות ואזרחות בתפיסת הישראלים הרוסים', תיאוריה וביקורת, 19, עמ' 17-40.
- שי, שמואל ורבקה דוכין, 1990. עמדות הציבור כלפי גל העליה 1989-1990, מכון גוטמן למחקר חברתי שימושי, ירושלים.
- Al-Haj, Majid, 1996. 'Attitudes and Orientation of Soviet Immigrants: The Emergence of a New Ethnic Group in Israel', *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 12 (3), pp. 139-152.
- Al-Haj, Majid, & Elazar Leshem, 2000. *Immigrants from the Former Soviet Union in Israel: Ten Years Later – A Research Report*, The Center for Multiculturalism and Educational Research, University of Haifa, Haifa
- Azoulay, A., 1994. 'With Open Doors: Museums and Historical Narratives in Israel's Public Space', in: Daniel Sherman & Irit Rogoff (Eds.), *Museum Culture: History, Discourses, Spectacles*, Routledge, London, pp. 85-109.
- Ben-Rafael, Eliezer, 1996. 'Multiculturalism in Sociological Perspective', in: Rainer Baubock, Agnes Heller & Aristide R. Zolberg (Eds.), *The Challenge of Diversity: Integration and Pluralism in Societies of Immigration*, Avebury, Aldershot, pp. 133-154.
- Ben-Rafael, Eliezer, 1998. 'The Israeli Experience in Multiculturalism', in Baubock Rainer & John Rundell (Eds.), *Blurred Boundaries: Migration, Ethnicity, Citizenship*, Ashgate, Aldershot, pp. 111-142.
- Berry, John W., 1990. 'Psychology of Acculturation: Understanding Individuals

- Moving between Cultures', In: Richard Brislin (Ed.), *Applied Cross-cultural Psychology*, Sage, Newbury Park, CA, pp. 232-253.
- Bochner, Stephen, 1986. 'Coping with Unfamiliar Culture: Adjustment or Culture Learning?', *American Journal of Psychology*, 38, pp. 347-358.
- Della Pergola, Sergio & Mark Toltz, 2003. *Demographic Trends of the Jews in the Former Soviet Union*, The A. Harman Institute of Contemporary Jewry, Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem.
- Eisenstadt, Shmuel Noah, 1955. *The Absorption of Immigrants*, Free Press, Glencoe.
- Eliad, M., 1961. *The Sacred and the Profane*, Harper, NY.
- Gordon, Milton Myron, 1969. *Assimilation in American life*, Oxford University Press, New York, NY.
- Grillo, Ralph, 1998. *Pluralism and the Politics of Difference: State, Culture and Ethnicity in Comparative Perspective*, Oxford University Press, New York, NY.
- Hall, Stuart, 1996. 'Introduction: Who Needs Identity?', In: Stuart Hall & Paul Du Gay (Eds.), *Questions of Cultural Identity*, Sage Publications, London, pp. 1-17.
- Horowitz, Tamar, 2001. 'The Integration of Immigrants from the Former Soviet Union: Four Scripts of Integration', In: Shlomo Avineri & Warner Weidenfeld (Eds.), *Politics and Identities in Transformation: Europe and Israel*, The Munich contribution to European unification, Europa Union Verlag, Bonn, pp. 59-71.
- Horowitz, Tamar, 2003. 'The Increasing Political Power of Immigrants from the Former Soviet Union in Israel: from Passive Citizenship to Active Citizenship', *International Migration*, 41(1), pp. 47-74.
- Kheimets, Nina, & Alek D. Epstein, 2001. 'Confronting the Languages of Statehood: Theoretical and Historical Frameworks for the Analysis of the Multilingual Identity of the Russian Jewish Intelligentsia in Israel', *Language Problems and Language Planning*, 25(2), pp. 217-230.
- Lemish, Dafna, 2000. 'The Whore and the Other: Israeli Images of Female Immigrants from the Former USSR', *Gender & Society*, 14 (2), pp. 233-349.
- Moussa, H., 1993. *Storms and Sanctuary: The Journey of Ethiopian and Eritrean Women Refugees*, Aremis Enterprises, Ontario.
- Nisbet, Robert A., 1969. *Quest for Community*, Oxford University Press, New York, NY (2nd edition).
- Parekh, Bhikhu, 2000. *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, MacMillan Press, London.
- Park, Robert E. & Ernest W. Burgess, 1921. *Introduction to Sociology*, University of Chicago Press, Chicago, IL.

- Remennick, Larissa, 2003. 'Language Acquisition as the Main Vehicle of Social Integration: Russian Immigrants of the 1990s in Israel', *International Journal of the Sociology of Language*, 164, pp. 83-105.
- Ricoeur, Paul, 1990. *Soi-meme un autre*, Editions du Seuil, Paris.
- Sellin, Thorsten, 1938. *Culture Conflict and Crime*, Social Science Research Council, New York, NY.
- Sheriff, Muzafer, 1966. *Group Conflict and Cooperation*, Routledge and Kegan, London.
- Shor, Ron, 1999. 'Inappropriate Child Rearing Practices as Perceived by Jewish Immigrant Parents from the Former Soviet Union', *Child Abuse & Neglect*, 23, pp. 487-499.
- Sivan, Emmanuel, 1994. 'The Life of the Dead: Sabras and Immigrants', In: Jonathan Frankel (Ed.), *Reshaping the Past*, Oxford University Press, New York, NY, pp. 164-179.
- Slonim-Nevo, Vered & Yana Sheraga, 1999. 'Social and Psychological Adjustment of Soviet and Israeli Born Adolescents: The Effect of the Family', In: Tamar Horowitz (Ed.) *Children of Perestroika in Israel*, University Press of America, Lanham, MD, pp. 135-150.
- Somers, Margaret R., 1994. 'The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach', *Theory and Society*, 23, pp. 605-649.
- Stephan, Walter G. & Cookie Stephan, 1996a. *Intergroup Relations*, Brown & Benchmark, Dobuque, IA.
- Stephan, Walter G. & Cookie Stephan, 1996b. 'Predicting Prejudice', *International Journal of Intercultural Relations*, 29, pp. 409-426.
- Taft, Ronald, 1953. 'The Shared Frame of Reference Concept Applied to the Assimilation of Immigrants', *Human Relations*, 6, pp. 45-55.
- Teske, R. H. & B. H. Nelson, 1974. 'Acculturation and Assimilation: a Clarification', *American Ethnologist*, 1, pp. 351-367.
- Weinreich, Peter, 1989. 'Variations in Ethnic Identity: Identity Structure Analysis', In: Karmela Liebkind (Ed.), *New Identities in Europe*, Gower and the European Sciences Foundation, Aldershot, pp. 41-76.
- Yelenskaya, M. N., 2000. 'The Comfort of Familiar Words: Allusions in the Russian Language Press in Israel', *Russia and the West: A Dialogue of Cultures*, 8, vol II, The State University of Moscow, Moscow, pp. 242-253.